

Uchwała Nr LVI/1171/2021

Rady Miasta Rzeszowa

z dnia 14 grudnia 2021 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego programu opieki nad zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2021 r., poz. 1372 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021 r., poz. 710 z późn. zm.), po uzyskaniu opinii Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,

Rada Miasta Rzeszowa uchwala, co następuje:

§ 1

Przyjmuje się do realizacji „Gminny program opieki nad zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024”, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2

Wykonanie uchwały powierza się Prezydentowi Miasta Rzeszowa.

§ 3

Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodniczący
Rady Miasta Rzeszowa

Andrzej Dec

UZASADNIENIE

do uchwały Nr VLI/1171/2021

Rady Miasta Rzeszowa

z dnia 14 grudnia 2021 r.

Posiadanie gminnego programu opieki nad zabytkami jest obowiązkiem gminy wynikającym z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021 r., poz. 710 z późn. zm.), zwanej dalej ustawą. Zgodnie z art. 87 ust. 1 i 3 ustawy, dokument został sporządzony przez Prezydenta Miasta Rzeszowa. Po uzyskaniu pozytywnej opinii Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, niniejszym przedstawia się „Gminny program opieki nad zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024” do przyjęcia przez Radę Miasta Rzeszowa.

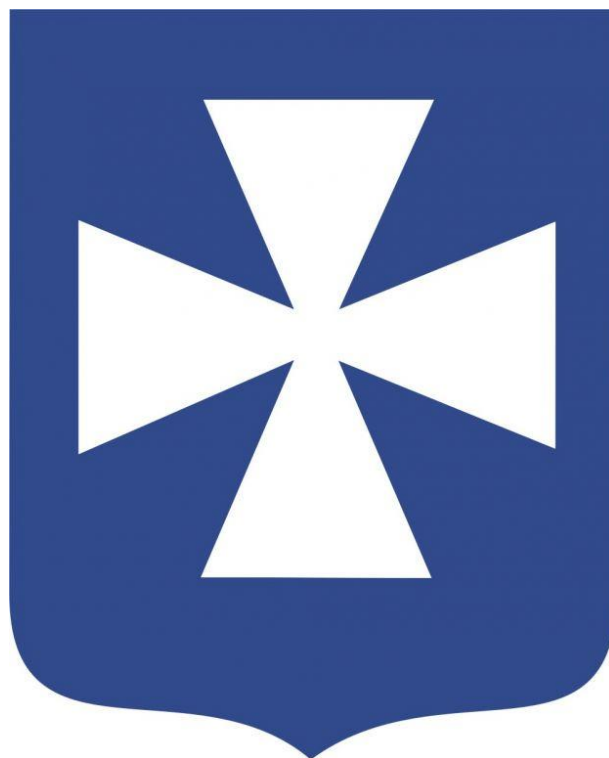
„Gminny program opieki nad zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024” stanowi kontynuację poprzedniego, „Gminnego programu opieki nad zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2017-2020”, przyjętego Uchwałą Nr LII/1204/2017 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 12 grudnia 2017 r. W dokumencie zawarto opis zasobu zabytkowego Rzeszowa oraz określono najważniejsze priorytety i kierunki działań w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, planowane do realizacji w perspektywie do 2024 r. Dokument opracowano z uwzględnieniem zasad zawartych w opracowaniu pn. „Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny”, wydanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Załącznik do Uchwały Nr LVI/1171/2021

Rady Miasta Rzeszowa

z dnia 14 grudnia 2021 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI MIASTA RZESZOWA NA LATA 2021-2024

RZESZÓW, 2021 R.

Zamawiający: Gmina Miasto Rzeszów, Rynek 1, 35-064 Rzeszów

Wykonawca: EKO – GEO GLOB

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce.....	4
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	12
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	12
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa.....	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	16
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta (analiza dokumentów programowych miasta Rzeszowa).....	16
5.2. Charakterystyka zasobów dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego)	20
5.2.1. Zarys historii obszaru miasta Rzeszowa	20
5.2.2. Krajobraz kulturowy	35
5.2.3. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla miasta.....	36
5.2.3. Zabytki ruchome	70
5.2.4. Zabytki w zbiorach muzealnych.....	77
5.2.5. Zabytki archeologiczne	79
5.2.6. Dziedzictwo niematerialne	86
5.3. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony.....	89
5.4. Zabytki z terenu miasta Rzeszowa wpisane do Gminnej Ewidencji Zabytków	90
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	91
7. Założenia programowe – cele, priorytety, kierunki działań i zadania	94
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	98
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	98
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.....	99
11. Realizacja i finansowanie przez miasto Rzeszów z zakresu ochrony zabytków	104
Spis tabel.....	106
Spis fotografii.....	106
Bibliografia	107

1. Wstęp

Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2021 poz. 710 z późn. zm.), gmina ma obowiązek sporządzić gminny program opieki nad zabytkami. Program ten jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Działania te określone są w odniesieniu do całej gminy jako jednostki podziału administracyjnego. Dotyczą nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców. Głównym beneficjentem realizacji programu jest społeczność lokalna, a rolą programu jest wzbudzenie w lokalnej społeczności świadomości wspólnoty kulturowej poprzez uświadamianie mieszkańcom znaczenia lokalnych wartości kulturowych.

Program określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy. Aby program mógł być w pełni realizowany, ważne jest zaangażowanie mieszkańców w opiekę nad zabytkami, za które odpowiedzialne będą władze gminy.

Program powinien pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe miasta. Współpraca środowisk samorządowych, konserwatorskich i lokalnych przy realizacji programu przynieść powinna wszystkim stronom wymierne korzyści: zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, polepszenie stanu obiektów zabytkowych, zwiększenie atrakcyjności przestrzeni publicznych, ostatecznie prowadząc do wzrostu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Gminny program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Co 2 lata Prezydent sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia Radzie Miasta. Kolejne sporządzane programy opieki powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu kulturowego oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

Program ten stanowi kontynuację opracowanego Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa na lata 2017-2020, który został przyjęty Uchwałą Nr LII/1204/2017 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 12 grudnia 2017 r.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami są przepisy wynikające z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2021 poz. 710 z późn. zm.). Zapis w ustawie mówi jasno, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

Program ma na celu, w szczególności:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego, dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program jest potem ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Do najważniejszych aktów prawnych regulujących sposób ochrony i zarządzania zabytkami w Polsce należą:

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)

Ustawa zasadnicza stanowi fundament systemu ochrony dziedzictwa narodowego w Polsce (art. 5), stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (art. 6 ust. 1), wskazuje, że ochrona środowiska (w tym zabytków) jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela (art. 86).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2021 poz. 710 z późn. zm.)

Ustawa jest kluczowym aktem prawnym w dziedzinie ochrony zabytków. Definiuje ona m.in. pojęcie zabytku, reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków, obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku, formy finansowania opieki nad zabytkami, zasady prowadzenia badań przy zabytkach, etc.

Ustawa definiuje pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami:

Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie,
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków,
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków,
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska [24].

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku,
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku,
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie,
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości,
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury (art. 5) [24].

Formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków,
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków

Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z wnioskiem o taki wpis może występować właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu, na którym znajduje się zabytek. Także wojewódzki konserwator zabytków ma prawo wszczęcia postępowania z urzędu w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków.

Do rejestru można wpisać także otoczenie, nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków może wpisać także do rejestru historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny.

Lista Skarbów Dziedzictwa

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na ww. listę wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,
- 2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,
- 3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pastelów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,
- 10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,
- 11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,
- 12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,

13) innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro

– na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu. Na listę Pomników Historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne [25].

Park kulturowy

Park Kulturowy jest tworzony w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Podstawą jego utworzenia jest uchwała rady gminy, którą podejmuje się po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Formę ochrony stanowi także gminna ewidencja zabytków, w której powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków,
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (art. 22. ust. 5).

Ustawa określa także obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. ust. 4),
- sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87),
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19),
- sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.

Istotne dla prowadzonych przez gminę zadań są zapisy w art. 19 ustawy:

W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
- parków kulturowych.

W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie.

Nowelizacja ustawy z dnia 22 czerwca 2017 roku wprowadziła zapis, mający na celu ochronę obiektów zabytkowych, co do których zostało wszczęte postępowanie w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych, ale decyzja nie jest jeszcze ostateczna: *„od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu zabytku do rejestru do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna, przy zabytku, którego dotyczy postępowanie, zabrania się prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku”*. Zakaz ten dotyczy również robót budowlanych objętych pozwoleniem na budowę albo zgłoszeniem, a także działań określonych w innej decyzji pozwalającej na ich prowadzenie. (Art. 10 a).

W ramach nowelizacji ustawy samorządy wszystkich szczebli otrzymały możliwość udzielania dotacji na prace przy zabytkach nie tylko wpisanych do rejestru zabytków, lecz również znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. (Art. 81 ust.1).

Zgodnie z zapisami znowelizowanej ustawy wprowadzone zostały administracyjne kary pieniężne:

Właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa albo wpisanego do rejestru lub innego zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, który nie powiadomił odpowiednio ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego albo wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zdarzenia,*
- 2) zagrożeniu dla zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zagrożenia,*
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego, w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany,*
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości*

- podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 2000 zł.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 2021 poz. 1372 z późn. zm.)

Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządu gminnego. Ustawa o samorządzie gminnym, jako jedno z zadań własnych gminy, wymienia sprawy z zakresu kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 7 ust.1, pkt 9).

Dodatkowe uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają m.in.:

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2021 poz. 741 z późn. zm.)

Ustawa precyzuje, co powinno być uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustaleniach lokalizacji inwestycji celu publicznego. W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym należy uwzględnić wymagania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, a także dóbr kultury współczesnej.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. 2020 poz. 1333 z późn. zm.)

Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków, obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz w odniesieniu do obiektów w gminnej ewidencji zabytków.

W kontekście ochrony zabytków istotnym przepisem prawa budowlanego jest możliwość skorzystania z odstępstw od sprecyzowanych w ustawie przepisów techniczno-budowlanych, dotyczących projektowania, budowania, użytkowania i utrzymywania obiektów budowlanych. Odstępstwo można uzyskać przed wydaniem pozwolenia na budowę lub decyzji o zmianie sposobu użytkowania obiektu. Organ wydający pozwolenie na budowę występuje w tej sprawie do ministra, który ustanowił przepisy techniczno-budowlane (art. 9). Należy też zwrócić uwagę, że w myśl prawa budowlanego, budowy i roboty budowlane niewymagające pozwolenia na budowę, jeżeli są wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków wymagają pozwolenia na budowę, a jeżeli są wykonywane na obszarze wpisanym do rejestru zabytków - wymagają zgłoszenia, przy czym do wniosku o pozwolenie na budowę oraz do zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 29 ust. 4). Natomiast pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39 ust. 2).

W odniesieniu do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39 ust. 3). Ponadto umieszczanie tablic i urządzeń reklamowych na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga pozwolenia na budowę (art. 29 ust. 2 pkt 6), a instalowanie krat na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga zgłoszenia (art. 30 ust. 1 pkt 3a).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2020 poz. 1219 z późn. zm.)

Ustawa wskazuje, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych. Dodatkowo ustanawia, iż prognoza oddziaływania na środowisko, sporządzana przy okazji opracowywania: polityk, strategii, planów lub

programów powinna: określać, analizować i oceniać przewidywane, znaczące oddziaływanie na środowisko, a także zabytki.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2021 poz. 1098 z późn. zm.)

Jednym z celów ochrony przyrody jest ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień (art. 2, ust. 2, pkt 5). Jako jedną z form ochrony przyrody w tym jej immanentnego składnika, jakim jest krajobraz ustawa ta przyjmuje w art. 6, ust. 1, pkt 3 park krajobrazowy. Zgodnie z art. 16, ust. 1, park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Zarówno utworzenie parku krajobrazowego jak i nadanie mu statutu należą do prerogatyw sejmiku wojewódzkiego (art. 16, ust. 3, ust. 5).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 2020 poz. 1990 z późn. zm.)

Ustawa mówi, że jednym z celów publicznych jest opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz precyzuje, jakie działania (sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości) wymagają pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz.U. 2020 poz. 194 z późn. zm.)

W rozumieniu niniejszej ustawy działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. Ustawa określa, że sprawowanie opieki nad zabytkami jest jednym z podstawowych zadań instytucji kultury oraz, że prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U. 2020 poz. 1057 z późn. zm.)

Ustawa informuje, że gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe.

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zawierają:

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. 2020 poz. 902 z późn. zm.)

Ustawa zawiera zapisy o przechowywaniu, zabezpieczaniu i udostępnianiu zabytków. Ustawa mówi, iż Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określa, w drodze rozporządzenia, zakres, formy i sposób ewidencjonowania zabytków w muzeach.

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. 2019 poz. 1479 z późn. zm.)

Biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe oraz służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy, które zawiera:

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2020 poz. 164 z późn. zm.)

Narodowy zasób archiwalny służy nauce, kulturze, gospodarce narodowej oraz potrzebom obywateli. Nadzór nad narodowym zasobem archiwalnym sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego za pośrednictwem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych.

Akty wykonawcze:

- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 30, poz. 259),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 roku Nr 71, poz. 650),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 75, poz. 706),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 27 kwietnia 2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz. U. z 2004 roku Nr 102, poz. 1066),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2020 poz. 1901),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 roku Nr 212. poz. 2153),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 lutego 2011 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wywozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2011 roku Nr 50, poz.256).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 roku Nr 89, poz. 510),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021 – 2024, jest spójny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w dokumentach poniżej:

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 (Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.)

Główny cel główny Programu 2019–2022 brzmi:

„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”

Cel Programu będzie realizowany przez następujące cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Upowszechnienie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.)

Znaczenie dokumentu w kontekście programu opieki nad zabytkami jest istotne, gdyż jednym z ustawowych celów programów opieki nad zabytkami jest włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

Celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie.

Koncepcja kładzie nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Dokument formułuje również zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa. Uwzględnia także problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu;
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na obszarach o niższym reżimie ochronnym;
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (Uchwała Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r.)

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS) stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.

Diagnoza w zakresie objętym programowaniem strategicznym opiera się na trzech obszarach:

- obszar 1: współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

W obszarze 2 kultura wskazano m.in. na zły stan zabytków oraz niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych (tylko niespełna 1/3 obiektów zabytkowych figurujących w rejestrze krajowym nie wykazuje objawów zniszczenia). Jednocześnie wskazano także na rosnący potencjał muzeów w zakresie budowania kapitału społecznego, które zarówno w Polsce, jak i na świecie, odgrywają również coraz ważniejszą rolę w kształtowaniu świadomości historycznej i tożsamości narodowej.

Jako cel główny SRKS wskazała wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Cel główny SRKS realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe:

- Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne:
 - Usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami,
 - Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
- Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich:
 - Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
 - Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dóbr kultury,
 - Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,

- Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę,
- Wzmacnianie promocji kultury polskiej za granicą.
- Cel szczegółowy 3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.
 - Wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju,
 - Rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych,
 - Wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021 – 2024 wykazuje spójność zarówno z programami o charakterze wojewódzkim, a w szczególności z następującymi programami strategicznymi i ich celami:

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego Perspektywa 2030 (Uchwała nr LIX/930/18 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 27 sierpnia 2018 r.)

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego uwzględniający inwestycje celu publicznego, jest obok Strategii Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030, podstawą do prowadzenia polityki przestrzennej w województwie.

W Planie nakreślone zostały kierunki służące zachowaniu i ochronie zabytkowych obiektów oraz założeń programowych, konieczne do zrealizowania poprzez:

- rewaloryzację historycznych układów urbanistycznych i innych założeń przestrzennych, w tym ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i pozostających poza nim;
- podejmowanie działań służących rewitalizacji założeń przestrzennych z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich, lokalnego charakteru i specyfiki zabudowy, w sytuacji nagromadzenia negatywnych zjawisk o charakterze nie tylko przestrzennym, ale również społeczno-gospodarczym;
- utrzymanie obiektów zabytkowych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi, dbałość o stan techniczny oraz estetykę ich oraz otoczenia;
- nadawanie nieużytkowanym obiektom zabytkowym nowych funkcji i dostosowanie ich do aktualnych potrzeb, w tym m.in. do celów turystycznych, w sposób niepomniejszający ich wartości zabytkowej, historycznej i kulturowej;
- zachowanie i ochronę zabytków architektury cmentarnej, w szczególności cmentarzy z I wojny światowej, a także cmentarzy oraz pozostałości cmentarzy dawnych mniejszości etnicznych i wyznaniowych;
- zachowanie i ochronę budownictwa drewnianego poprzez utrzymanie wartościowych obiektów in situ, przenoszenie obiektów, które tego wymagają do skansenów, a także tworzenie nowych założeń o charakterze skansenów;
- zachowanie i ochronę dziedzictwa archeologicznego poprzez ochronę stanowisk archeologicznych, zagospodarowanie i eksponowanie stanowisk archeologicznych o własnej czytelnej formie

krajobrazowej w celach turystycznych, kulturowych i edukacyjnych, w tym tworzenie parków kulturowych dziedzictwa archeologicznego.

Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030 (Uchwała nr XXVII/458/20 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 28 września 2020 r.)

Dokument ten wyznacza kierunki polityki regionalnej dla różnych poziomów administracji samorządowej oraz partnerów społecznych i gospodarczych.

Ramy strategii wyznacza osiem głównych obszarów strategicznych, tj.: gospodarka regionu, infrastruktura techniczna, obszary wiejskie i rolnictwo, ochrona środowiska, kapitał społeczny, współpraca międzynarodowa, ochrona zdrowia oraz zabezpieczenie społeczne.

Priorytet 2.3. Strategii rozwoju województwa podkarpackiego odnosi się do kultury i dziedzictwa kulturowego. Jako cel zakłada rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu. Kierunki działań w tym aspekcie skupione są na:

- tworzeniu warunków dla upowszechniania kultury, rozwijania form działalności kulturalnej i interpretacji dziedzictwa wraz ze zwiększeniem kompetencji kulturowych mieszkańców;
- wzmacnianiu współpracy i partnerstwa na rzecz wykorzystania regionalnych zasobów dziedzictwa i kultury współczesnej jako potencjału rozwojowego;
- infrastrukturze kultury i zwiększenie atrakcyjności dziedzictwa kulturowego.

Stwierdzono, że siłą napędową rozwoju kultury w regionie z całą pewnością mogą stać się główne ośrodki życia kulturalnego, skupione wokół największych miast w regionie oraz miejsc realizacji znanych przedsięwzięć kulturalnych. Wykazano, że w tych lokalizacjach należy rozpocząć tworzenie produktów i marek kulturalnych zarówno instytucji, jak też wydarzeń. Wykreowanie marki kulturalnej powinno oprzeć się na bazie zauważalnej poza regionem aktywności instytucji, rangi wydarzeń czy upowszechnieniu wiedzy o cennych obiektach zabytkowych. Na rozwój województwa w dziedzinie kultury duży wpływ ma jego geopolityczne położenie w sąsiedztwie Ukrainy i Słowacji. Współdziałanie międzynarodowe w tym zakresie powinno zmierzać do zapoczątkowania lub kontynuacji przedsięwzięć, które mogłyby wynieść je do poziomu zauważalnych na arenie międzynarodowej projektów kulturalnych.

Ustalono, że województwo podkarpackie wyróżnia bogate dziedzictwo kulturowe regionu, które należy objąć należyłą ochroną i racjonalnie wykorzystywać zasoby dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest również podejmowanie przedsięwzięć z zakresu ochrony obiektów zabytkowych oraz miejsc cennych kulturowo czy nowych inwestycji infrastrukturalnych (tj. Podkarpacka Galeria Słowa i Obrazu, Podkarpackie Centrum Nauki), a także modernizacji istniejących.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021 (Uchwała Nr XI/966/18 Sejmik Województwa Podkarpackiego z dnia 24 września 2018 roku)

W dokumencie wskazano następujące priorytety i kierunki działań:

Priorytet I Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

Kierunek działań 1 – Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ochrona układów ruralistycznych.

Kierunek działań 2 – Zachowanie tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu.

Kierunek działań 3 – Tworzenie parków kulturowych jako forma ochrony krajobrazu kulturowego.

Priorytet II Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno – gospodarczego województwa.

Kierunek działań 1 – Ochrona obiektów zabytkowych o szczególnej wartości, wpisanych oraz predysponowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii.

Kierunek działań 2 – Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.

Kierunek działań 3 – Wzmocnienie poziomu ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej.

Kierunek działań 4 – Opieka nad zabytkami ruchomymi.

Kierunek działań 5 – Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet III Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości.

Kierunek działań 1 – Rozpoznawanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.

Kierunek działań 2 – Działania szkoleniowe oraz promocja i edukacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu.

Kierunek działań 3 – Tematyczne szlaki turystyczne.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta (analiza dokumentów programowych miasta Rzeszowa)

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021 – 2024, jest zbieżny z dokumentami miasta o charakterze strategicznym i opracowaniami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej miasta oraz zawierającymi ustalenia dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego, opisanymi poniżej:

Strategia Rozwoju Miasta Rzeszowa do roku 2025 (Uchwała nr XXII/452/2016 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 26 stycznia 2016 r.)

W przyjętej do realizacji w 2016 roku Strategii określono następującą wizję miasta:

RZESZÓW – BIEGUN WZROSTU PODKARPACIA – MIASTO PRZYJAZNE LUDZIOM, POSIADAJĄCE I ROZBUDOWUJĄCE LICZNE FUNKCJE METROPOLITALNE, GDZIE WARTO MIESZKAĆ I GDZIE MOŻNA LICZYĆ NA WYSOKĄ JAKOŚĆ ŻYCIA I ŚRODOWISKA ZAMIESZKANIA, A PRZY TYM – WSZECHSTRONNY ROZWÓJ: GOSPODARCZY, SPOŁECZNY I KULTURALNY

W celu realizacji wizji miasta wyznaczono cele szczegółowe. Do celów szczególnych z przedmiotowym opracowaniem zaliczono cel szczegółowy dla celu głównego: C.4. Wykorzystanie zasobów – Czysta energia i Bogate dziedzictwo – Ochrona i zagospodarowywanie walorów i zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Wyznaczone strategiczne cele szczegółowe w ramach ww. celu spójne z przedmiotowym opracowaniem:

- Zachowane bogactwo przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe i walory krajobrazowe Miasta,
- Ochrona i promocja zasobów przyrodniczych oraz zachowanie dziedzictwa kulturowego dzięki wykorzystaniu środków zewnętrznych,
- Wizerunek uwzględniający walory obiektów zabytkowych, zachowanego krajobrazu kulturowego oraz
- dziedzictwa historycznego. Utworzenie w Rzeszowie Centrum Polonia 3.0

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa (Uchwała nr XXXVII/113/2000 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 4 lipca 2000 r.)

Zapisy Studium są na bieżąco aktualizowane. Ostatnia zmiana Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa została zatwierdzona Uchwałą Nr XXX/595/2020 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 27 marca 2020 r.

W części pierwszej Studium dotyczącej uwarunkowań, obok syntetycznej prezentacji dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej podkreślono znaczenie ochrony krajobrazu kulturowego.

W kierunkach zagospodarowania przestrzennego zawarto szereg zasad, zakazów i nakazów dotyczących dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej.

Najistotniejsze dla Gminnego programu opieki nad zabytkami m. Rzeszowa są zawarte w tym dokumencie Wnioski do Kierunków, w których wskazano konkretne działania dotyczące form ochrony zabytkowych obszarów i obiektów oraz ich granic. Zostały one przytoczone poniżej.

„Rozpatrując pod kątem form ochrony należy:

- poszerzyć obszar wpisany do rejestru zabytków obejmujący układ urbanistyczny miasta Rzeszowa,
- wpisać kolejne zespoły i obiekty zabytkowe do rejestru zabytków,
- wprowadzić poszerzenia stref i nowe strefy ochrony konserwatorskiej, a więc:
- wprowadzić nową strefę A - ścisłej ochrony konserwatorskiej dla Osiedla Przybyszówka w części XVIII A - Dworzysko,
- poszerzyć jedną z istniejących i wprowadzić nowe strefy B - ochrony zachowanych elementów zabytkowych,
- poszerzyć jedną z istniejących i wprowadzić nowe strefy E - ochrony ekspozycji obszarów i obiektów zabytkowych, - istniejące strefy ochrony konserwatorskiej, poszerzenia tych stref oraz nowe strefy ochrony konserwatorskiej wpisać do ewidencji dóbr kultury,
- wpisać cmentarze (niebędące w rejestrze zabytków) do ewidencji dóbr kultury.

Rozpatrując przestrzeń miasta pod kątem wartości historycznych i urbanistyczno - architektonicznych - zapewnić należy lepszą ochronę prawną:

- Śródmieścia Rzeszowa, a w nim głównie obszarów zabudowy XIX-wiecznej, w tym szczególnie zabudowy willowej oraz historycznych ulic praktycznie nie przekształconych w późniejszych okresach (ul. Reformacka, ul. ks. Jałowego, ul. Zamkowa),
- zespołów rezydencjonalnych (pałacowo - parkowego na Staromieściu, częściowo dworsko -parkowego na Słocinie), pozostałości zespołu dworskiego Dworzysko na Osiedlu Przybyszówka w części oznaczonej symbolem XVIIIA - DWORZYSKO,
- zabytkowych zespołów sakralnych (kościół pocerkiwnego na Zalesiu, kościoła poaustriackiego jednostek wojskowych),
- poaustriackich jednostek wojskowych,
- architektury kolejowej (stacyjno - dworcowej) - dworzec kolejowy Rzeszów - Staroniwa wraz z zabudową towarzyszącą,
- architektury i urbanistyki dwudziestolecia międzywojennego - COP-owskich osiedli zabudowy wielorodzinnej (os. Grota - Roweckiego) i jednorodzinnej (dawna kolonia majsterska przy ul. Poznańskiej),
- ciekawszych przykładów architektury socrealistycznej (monumentalne gmachy użyteczności publicznej, w tym obiekty kultury).

Ponadto, celem ochrony walorów krajobrazowych, przy wprowadzaniu nowego zainwestowania należy zwrócić szczególną uwagę na konieczność ochrony wyeksponowania, a w pewnych przypadkach uatrakcyjnienia:

- panoram Starego Miasta i Śródmieścia widzianych ze wzgórz na obrzeżach Rzeszowa np. na obszarze objętym zmianą Studium Nr 34/2/2011,
- widoków na dominanty, szczególnie na dominanty historyczne, również na te znajdujące się w gminach sąsiednich w pobliżu granicy z Rzeszowem, a widoczne z terenu miasta,
- walorów krajobrazowych stoku krawędziowego Pogórza Dynowskiego na południe od osiedli Zimowit i Zalesie,
- walorów doliny Wisłoka, zwłaszcza terenów nad zalewem, w sąsiedztwie Rezerwatu „Lisia Góra”, przy zbiorniku poeksploatacyjnym tzw. żwirowni oraz w rejonie dzielnicy Pobitno,
- walorów dolin dopływów Wisłoka, zwłaszcza Przyrwy, Młynówki i Mikości,
- walorów krajobrazowych starorzecza Wisłoka.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa jako akty prawa miejscowego stanowią podstawę planowania przestrzennego. Mają one wiążące nadrzędne znaczenie dla gospodarki nieruchomościami. Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego w niewielkim stopniu dotyczą terenów istotnych dla ochrony zabytków miasta. Większość mpzp dotyczy niewielkich obszarów, wykonywane są pod kątem planowanych nowych inwestycji. Uchwalone plany uwzględniają ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków i Gminnej Ewidencji Zabytków oraz strefy ochrony wyznaczone w Studium Uwarunkowań. Ustalenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazu w MPZP powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy.

Spis planów uchwalonych oraz planów w opracowaniu znajduje się na stronie internetowej Biuletynu Informacji Publicznej Miasta Rzeszowa.

Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Rzeszów do roku 2023 (uchwała nr LII/1203/2017 Rady Miasta Rzeszowa dnia 12 grudnia 2017 r.)

Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Rzeszów do roku 2023 (LPR) jest dokumentem, który ma na celu odpowiednie zarządzanie procesem wyprowadzania obszaru rewitalizacji ze stanu kryzysowego.

Obszar objęty programem rewitalizacji, poprzez realizację przedsięwzięć oraz projektów rewitalizacyjnych, stanie się obszarem atrakcyjnym pod względem przestrzenno - funkcjonalnym, gospodarczym, rekreacyjnym, kulturowym, społecznym i środowiskowym, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju. Zrewitalizowane centrum oferować będzie mieszkańcom i turystom reprezentacyjne przestrzenie publiczne, charakteryzujące się dużą funkcjonalnością, estetyką oraz wysokim poziomem bezpieczeństwa publicznego, obfitujące w instytucje kultury, takie jak: Rzeszowskie Piwnice, Rzeszowskie Centrum Sztuki Współczesnej, Zamek Lubomirskich, zlokalizowane w odrestaurowanych, w większości zabytkowych obiektach, zapewniające możliwość atrakcyjnego spędzenia czasu dzięki swojej bogatej ofercie. Powstaną miejsca sprzyjające podnoszeniu integracji społecznej i włączeniu społecznemu, w szczególności osób starszych, niepełnosprawnych, a także dzieci i młodzieży zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Ochrona zabytków wpisuje się w następujące cele szczegółowe i kierunki działań rewitalizacyjnych w poszczególnych sferach rewitalizacji:

Sfera procesu rewitalizacji: Społeczna

Cele szczegółowe: 1. Przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom społecznym oraz wykluczeniu społecznemu.

Kierunki działań: 14. Zachowanie i promocja niematerialnego dziedzictwa kulturalnego.

Sfera procesu rewitalizacji: Sfera przestrzenno-funkcjonalna

Cele szczegółowe: 1. Rozwój infrastruktury społecznej z uwzględnieniem różnych grup wiekowych.

Kierunki działań: 1. Rozwój infrastruktury rekreacyjnej, turystycznej i sportowej.

3. Rozwój infrastruktury edukacyjnej i kulturalnej.

Cele szczegółowe: 3. Kreowanie przestrzeni służących zaspokajaniu potrzeb mieszkańców.

Kierunki działań:

1. Ochrona i udostępnienie dziedzictwa kulturalnego.

2. Ochrona i udostępnienie dziedzictwa historycznego.

3. Uporządkowanie przestrzeni publicznej pod kątem funkcjonalnym i estetycznym.

4. Poprawa stanu zagospodarowania i estetyki terenów zielonych.

Sfera procesu rewitalizacji: Sfera gospodarcza

Cele szczegółowe: 1. Wspieranie rozwoju lokalnej przedsiębiorczości i tworzenie nowych miejsc pracy.

Kierunki działań:

2. Poprawa warunków dla rozwoju funkcji usługowych, w szczególności z zakresu ochrony zdrowia, rehabilitacji, opieki geriatrycznej, kultury i turystyki.

Sfera procesu rewitalizacji: Strefa techniczna

Cele szczegółowe: 1. Poprawa efektywności energetycznej oraz stanu technicznego budynków użyteczności publicznej.

Kierunki działań:

2. Modernizacja obiektów użyteczności publicznej, w szczególności posiadających walory historyczne i architektoniczne.

5.2. Charakterystyka zasobów dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego)

5.2.1. Zarys historii obszaru miasta Rzeszowa

Historia Rzeszowa [22]

Najstarsze ślady człowieka na terenie Rzeszowszczyzny pochodzą z późnego paleolitu, tj. z przełomu XI i X tysiąclecia p.n.e. Natomiast osadnictwo datuje się od wczesnego neolitu (5500 - 2400 p.n.e.).

Neolityczne osadnictwo początkowo związane było z przybyszami znad Dunaju. Miało charakter wyspowy, zlokalizowane było na lessowych terasach nad rzekami i reprezentowało kulturę ceramiki wstęgowej. W kolejnym okresie: 4800 - 3800 p.n.e. funkcjonowało równolegle kilka kultur, w tym najbardziej wyrazista kultura malicka, wyróżniająca się ceramiką. W regionie występowało również osadnictwo kultury lubelsko - wołyńskiej z charakterystycznym zagospodarowaniem o charakterze obronnym. W II poł. IV tysiąclecia p.n.e. rozwijała się grupa tzw. kultury pucharów lejkowatych. W całym okresie neolitu mieszkańcy obszaru utrzymywali ożywione stosunki z ludami zamieszkującymi tereny dzisiejszej Słowacji i Węgier. Szlak handlowy wiodł przez Przełęcz Użocką i Dukielską.

W epoce brązu i wczesnego żelaza (ok. 2400 - 600 p.n.e.) najpierw pojawiła się kultura mierzanowicka, w II okresie epoki brązu dominowała kultura trzciniecka, natomiast w III okresie - kultura łużycka, silnie zróżnicowana na grupy lokalne. Kultura łużycka zanikła pod wpływem kultury przeworskiej oraz wpływów „scytyzacji” ze wschodu i latynizacji - z zachodu, co nastąpiło zapewne za sprawą Celtów. Bogate znaleziska kultury przeworskiej pochodzą z 6 osad i kilkunastu innych stanowisk z obszaru Rzeszowa i jego okolic. Kultura zanikła w czasie wielkiej wędrówki ludów, tj. ok. V w. p.n.e.

W V w. pojawiło się osadnictwo wczesnosłowiańskie, rozwijające się dosyć intensywnie. Znanych jest 5 osad płaskich, 1 grodzisko oraz kilkadziesiąt stanowisk z ceramiką. Zapewne aż do X w. tereny te, w tym gród zlokalizowany na obszarze obecnego Staromieścia pochodzący z okresu kultury przeworskiej, zamieszkiwane były przez Wiślan, następnie przez Polan.

Wiek X był początkiem formowania się państwa polskiego pierwszych Piastów, w którym znalazł się również teren Rzeszowszczyzny. Ze względu na niewielką ilość źródeł odtworzenie historii osady Rzeszów do poł. XIV w. jest niełatwe. We wczesnym okresie często zmieniała się przynależność państwowa Podkarpacia, silnie zaznaczały się wpływy ruskie. Osada handlowa, istniejąca już w XI w., przez następne dwa stulecia ewoluowała w kierunku ośrodka handlowo - rzemieślniczego. Samo miasto lokowane było przez kniaziów ruskich, którzy posiadali osadę do ok. 1340 r., lub dopiero przez Kazimierza Wielkiego, który w 1340 r. przyłączył Księstwo Włodzimiersko - Halickie do Polski, a ziemie obsadził swoimi zaufanymi poddanymi.

Ziemię rzeszowską otrzymał w 1354 r. Jan Pakosławic herbu Półkozic ze Stróżysk, który przyjął nazwisko Rzeszowski. W rękach rodziny miasto zostało do końca XV w. Rozpoczęła się wzmożona akcja kolonizacyjna, miastu nadane przywileje i wyznaczony został Rynek. Rzeszowscy otrzymali prawo karania przestępców, budowy fortyfikacji obronnych, w tym zamków oraz prawo do pobierania cła. Włość znalazła się poza jurysdykcją urzędników królewskich. Wybudowano rynek, kościół i cmentarz, natomiast siedzibą władcy pozostał gród na Staromieściu. Miasto rozwijało się za sprawą handlu, na który wpływ miało korzystne położenie na szlakach komunikacyjnych z Krakowa na Ruś i z Lublina na dzisiejsze Słowację i Węgry. Za sprawą krakowskich kupców, handlujących bydłem, Rzeszów po wielkim pożarze w 1427 r. i odbudowie, uzyskał powtórny przywilej lokacyjny i prawo do składowania niektórych produktów. W 1430 r. król zezwolił na omijanie Sandomierza w drodze z Krakowa na wschód, co było korzystne dla Rzeszowa. W mieście istniała komora celna, z której korzyści czerpał wójt dziedziczny, następnie pan. Niemniej liczne pożary i najazdy w XV i XVI w. skutecznie uniemożliwiały szybszy rozwój Rzeszowa. W średniowieczu gospodarka miasta opierała się na rzemiosłach: tkactwo, sukiennictwo, krawiectwo, kowalstwo, szewstwo, kuśnierstwo, piwowarstwo i złotnictwo. W XV w. zaczęli przybywać Żydzi, osiedlający się poza miastem. Z tego okresu pochodzą również niektóre z podmiejskich piwnic, powstałe na skutek ściśnięcia miasta w murach obronnych i braku miejsca.

Od pocz. XV w. nie było w Rzeszowie urzędu dziedzicznego wójta. Ostatnim był Mikołaj, który jako wysłannik królewski, podjął się lokacji Mościsk (1404 r.). Jego majątek i prawo do wójtostwa odkupili Rzeszowscy i oni czerpali korzyści z zarządzania miastem. Ograniczone były również kompetencje magistratu i wójta sądowego, który zastąpił urząd piastowany przez Mikołaja. Pierwszy magistrat liczył pięciu rajców, z których każdy na przemian sprawował funkcję burmistrza. Radę miejską powoływał i wybierał na okres jednego roku dziedziczny pan miasta. Ława składała się z siedmiu ławników z wójtem na czele.

W XV w. włość rzeszowska rozciągała się od Leżajska po Czudec i liczyła kilkanaście osad. Wymienione kolejno w źródłach jako: Rzeszów (oppidum), Krasnepole (Krasne), Antiqua Reschow (Staromieście), Przybyszówka, Łąka, Łukawiec, Palikówka, Powietna (Pobitno), i inne. W 1458 r. miasto zniszczyli Wołosi i Tatarzy, którzy najechali je ponownie w 1502 r. Koniec XVI w. to całkowity rozpad włości rzeszowskiej. Wiele okolicznych wsi zostało przejętych za długi lub sprzedanych. Największymi beneficjentami tego procesu byli Ligęzowie i Pileccy.

W 1589 r. przejął Rzeszów Mikołaj Spytko Ligęza (1589 - 1637), którego panowanie jest okresem pomyślności dla miasta. Rozpoczął szereg prac inwestycyjnych: zamek, klasztor i kościół bernardyński (ob. Bazylika M.B. Rzeszowskiej) oraz fortyfikacje miejskie. Pod jego protektorem powstała dzielnica żydowska, tzw. Nowe Miasto. Wydał też szereg przywilejów usprawniających działanie miasta jako osady handlowej. Rozwinął szkolnictwo kościelne. Podjął próbę odbudowy włości rzeszowskiej, tworząc tzw. Państwo Rzeszowskie. Za jego czasów, w 1589 r. Rzeszów liczył ok. 2500 mieszkańców i był miastem raczej małym.

Po śmierci ojca, miasto odziedziczyła jego córka Zofia Prudencjana, żona Władysława Zasławskiego - Ostrońskiego piastującego stanowisko kasztelana sandomierskiego. Po jej bezpotomnej śmierci (1638 r.) Rzeszów objęła młodsza córka, Konstancja Lubomirska, tym samym miasto przeszło na własność rodu Lubomirskich.

W poł. XVII w. Rzeszów stał się miastem rezydencjalnym rzeszowskiej linii Lubomirskich założonej przez Hieronima Augustyna Lubomirskiego. Lubomirscy stworzyli tu liczący się w Polsce ośrodek artystyczny

i kulturalny. W 1654 r. utworzono Kolegium Pijarskie o bardzo wysokim poziomie nauczania, od 1681 r. działało studium biblioteczne w kościele bernardyńskim. Nastąpił znaczny rozwój struktury urbanistycznej miasta. Żydowskie Nowe Miasto z obszernym rynkiem (ob. Plac Wolności) wraz z wychodzącymi z niego ulicami, przyłączone zostało do Rzeszowa. Powstało szereg nowych obiektów i zespołów sakralnych. Od końca lat 20. XVIII w. rozpoczęła się przebudowa miasta wg projektu K. H. Wiedemanna: rozbudowa zamku i przebudowa fortyfikacji zamkowych, budowa pałacyku letniego Lubomirskich i realizacja założenia ogrodowego w jego otoczeniu, z zespołami usługowymi rezydencji. Zespoły powiązane były osiami kompozycji z bryłą zamku, tworząc rozbudowany, sprzężony zespół ogrodów, zabudowań, przestrzeni wodnych i zadrzewień.

Drugi okres, począwszy od panowania Jerzego Ignacego Lubomirskiego, to upadek gospodarczy miasta. Podjęto decyzję o ograniczeniu swobód obywatelskich i przywilejów mieszczańskich, rzemieślniczych i kupieckich. Utrzymano mecenat artystyczny, ale ograniczał się on praktycznie do środowisk dworskich rodziny. Nie bez wpływu były również liczne pożary (np. Wielki Pożar z 1681 r. i kolejny z 1728 r.) i zaraza. Wraz z pierwszym rozbiorem Polski w 1772 r. Rzeszów, podobnie jak cały region, znalazł się w obrębie zaboru austriackiego. Peryferyjność Galicji w monarchii austro - węgierskiej potęgowała się w obszarze między Lwowem a Krakowem, pozbawionym większych ośrodków miejskich, początkowo nieodgrywającym większej roli, także w sensie gospodarczym. W tym czasie miasto było siedzibą cyrkułu (powiatu), co skutkowało napływem dość dużej liczby urzędników austriackich. Pod koniec XVIII w. Rzeszów utracił status miasta prywatnego.

Generalnie stulecia XVII i XVIII były dla całej Rzeczypospolitej okresem wojen i niepokojów, które nie ominęły również Rzeszowa. W latach 1655 - 1660 miała miejsce II wojna północna i najazd Rakoczego (1657 r.). Lata 1700 - 1721 to III wojna północna, w której hetman wielki koronny Hieronim A. Lubomirski wspierał Augusta II Wetyna. Po bitwie pod Kliszowem w 1702 r. Szwedzi zajęli Rzeszów na kilka miesięcy. Ostatecznie Lubomirski przeszedł na stronę Karola XII, a w 1704 r. przystąpił do konfederacji warszawskiej. Wskutek polityki właściciela Rzeszów był wielokrotnie zdobywany przez wojska polskie, saskie, rosyjskie i szwedzkie. W 1704 r. wojska polsko - saskie zdobyły zamek, na miasto nałożona została ogromna kontrybucja. Rok później nastąpiło pogodzenie hetmana i króla, reperacji zniszczeń doglądał sam August II Mocny, który osobiście rezydował w Rzeszowie. W 1716 r. miasto złupili konfederaci tarnogrodzcy. W 1735 r. zajęli je konfederaci dzikowscy, po czym okupowały go wojska sasko - kozackie. Znowu w sierpniu 1769 r. pod Rzeszowem, w rejonie dzisiejszej dzielnicy Pobitno, doszło do bitwy między konfederatami barskimi wspieranym przez Joannę Lubomirską, a wojskami rosyjskimi.

Rzeszów był ciągle miastem względnie małym. Dopiero w 1 poł. XIX w. liczba mieszkańców przekroczyła 5 tys. W 1845 r., decyzją Ferdynanda I, stał się miastem wolnym. Od czasu, gdy ziemie uzyskały autonomię, miasto rozwijało się szybko. Wzrosła liczba mieszkańców, powołano do życia szereg instytucji o charakterze kulturalnym. Wiele inwestycji wiąże się z nazwiskiem naczelnika miasta (burmistrza) Ambrożego Towarnickiego (1870 - 1982) oraz Stanisława Jabłońskiego (1896 - 1913). Położenie na ważnym szlaku komunikacyjnym sprzyjało rozwojowi handlu. W latach 1858 - 1861 miasto uzyskało połączenie kolejowe z Krakowem i Lwowem. Rangę Rzeszowa podnosił wysoki poziom szkolnictwa. Do wybuchu I wojny światowej wzrósłowi liczby ludności nie towarzyszył jednak rozwój przemysłu. Tak jak w całej Galicji, także w Rzeszowie silna była emigracja, w tym również za ocean. Znaczącą część ludności miasta stanowili słudzy i wyrobnicy.

Mieszkańcy Galicji brali czynny udział w życiu politycznym. Na przełomie XIX i XX w. powstały organizacje niepodległościowe: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” i Związek Strzelecki, które stały się zalążkiem późniejszych Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. Trwający niemal 150 lat okres zaboru austriackiego silnie odbił się na mentalności mieszkańców regionu i wpłynął na naznaczenie symbolicznej przestrzeni miasta licznymi pamiątkami. Jedną z cech galicyjskiej autonomii była zgoda na swobodne kultywowanie narodowej odrębności, wyrażające się m. in. upamiętnieniach historii narodowej, wielkich postaci i wydarzeń, czy w budowie pomników, które na trwałe określiły przestrzeń miejską. W czasie I wojny światowej Rzeszów początkowo znalazł się w rękach rosyjskich, w 1915 r. - został zajęty przez wojska niemieckie i austrowęgierskie. Ten stan utrzymał się do listopada 1918 r.

W wyniku reformy administracyjnej Rzeszów w okresie międzywojennym znalazł się na zach. peryferiach województwa lwowskiego. Silne oddziaływanie Krakowa i Lwowa degradowało go do roli niewiele znaczącego miasta powiatowego. Obszar miasta w tym czasie się nie zmienił. Spis ludności z 1931 r. wykazał 26,9 tysięcy mieszkańców. W przeddzień wybuchu II wojny światowej Rzeszów liczył 42 tys. mieszkańców, z czego ok. 1/3 stanowili Żydzi.

W pierwszych 15 latach niepodległości przemysł w Rzeszowie był słabo rozwinięty. Zakłady były niewielkie, produkcja niskiej jakości. Kryzys po 1929 r. doprowadził do upadku wielu przedsiębiorstw. W 1935 r. zatrudnienie w przemyśle spadło w porównaniu do 1929 r. ponad dwukrotnie. W „4-letnim planie inwestycyjnym” E. Kwiatkowskiego z 1936 r. ziemiom w widłach Wisły i Sanu wyznaczono zadanie tzw. trójkąta bezpieczeństwa, skupiającego najważniejsze zakłady przemysłu zbrojeniowego w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego. Choć plan ten nie został zrealizowany do końca, rozmach projektu i nadzwyczajna energia ówczesnych władz zdecydowały o jednym z najtrwalszych przeobrażeń regionu. Jedne z ważniejszych inwestycji tego planu zlokalizowano w Rzeszowie. Były to: Polskie Zakłady Lotnicze - Wytwórnia Silników nr 2 (produkcja silników do bombowców „Łoś”) oraz Fabryka Obrabiarek H. Cegielskiego, która pokrywała 1/3 krajowego zapotrzebowania na obrabiarki. Zatrudnienie w przemyśle wzrosło do 6 tys. osób (w 1935 zaledwie 1,6 tysięcy). Powstały również, związane z zakładami, osiedla mieszkaniowe.

W czasie II wojny światowej Rzeszów został zajęty przez wojska niemieckie dnia 9 września 1939 r. Miasta broniły wojska polskie pod dowództwem pułkownika Stanisława Maczka. Okupacja trwała do 2 sierpnia 1944 r. W jej trakcie śmierć poniosło 12 tys. mieszkańców. Byli ofiarami łapanek, umierali na froncie bądź - jak ludność żydowska - ginęli w obozach zagłady.

Po II wojnie światowej, W 1945 r. Rzeszów uzyskał status miasta wojewódzkiego, a w 1950 r. status powiatu miejskiego. W 1951 r. znacząco zmieniły się granice miasta poprzez przyłączenie w całości kilku wsi: Pobitna, Staromieścia, Staroniwy i Drabinianki (tych dwóch ostatnich częściowo przyłączonych już wcześniej) oraz części wsi Słociny, Zalesia i Zwiężycy. Obszar miasta powiększył się pięciokrotnie - z 768 ha do 3 906 ha, a liczba ludności z ok. 30 000 do 44 500.

W 1999 r. Rzeszów stał się stolicą województwa podkarpackiego.

W związku z intensywnym rozwojem miasta systematycznie powiększane są jego granice administracyjne.

Od 2006 roku do 2010 roku Rzeszów, przyłączając sąsiednie sołectwa powiększył swoje terytorium do 116, 37 km², a liczba ludności wzrosła o 35 tysięcy. W tym czasie przyłączono: Słocinę i Załęże z gminy Krasne (2006

r.), z gminy Świlcza - część Przybyszówki (2007 r.), w 2008 r. włączono pozostałą część Przybyszówki i Zwiężycę z gminy Boguchwała oraz Białą (2009 r.). Od 1 stycznia 2010 r. miasto powiększyło swoje tereny o część Miłocina (z gminy Głogów Małopolski) oraz Budziwój (gmina Tyczyn). Kolejne przyłączenia odbyły się w 2017 r., kiedy to do miasta przyłączono sołectwo Bzianka z gminy Świlcza oraz w 2019 r., gdy miasto powiększyło się o sołectwo Matysówka z gminy Tyczyn oraz pozostałej części Miłocina (z gminy Głogów Małopolski). Od 1 stycznia 2021 r. do miasta Rzeszowa zostało włączone sołectwo Pogwizdów Nowy z gminy Głogów Małopolski.

Historia wsi - obecnie osiedli Rzeszowa

Biała - w źródłach z 1368 r. wzmiankowana, jako „wieś stara” (villa antiqua), co świadczy o jej starszej metryce. Była to niewątpliwie wieś istniejąca przed lokacją Rzeszowa, powstała zapewne jeszcze w czasach ruskich (z XVI w. pochodzi informacja o popie). Od 1368 r. zaliczana była do włości tyczyńskiej i ziemi sanockiej, a jej właścicielem od 1369 r. był Otton z Pilczy i jego potomkowie. W rękach Pileckich wieś pozostała do 1585 r., potem władali nią kolejno: Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Potoccy, Wodziczcy (XIX w.), Uznańscy (XX w.) [22].

Teren wsi, podobnie jak cała okolica, ulegał często najazdom obcych wojsk, zwłaszcza tatarskich oraz różnym plagom i epidemiom, był jednak stosunkowo bogaty. Jeszcze w XVIII w. wydobywano tu piaskowiec i gips, który ówczesni właściciele - Branicy, spławiali Strugiem i Wisłokiem, potem Sanem i Wisłą. Tą samą drogą przesyłano inne towary, głównie: zboża, mąkę, drewno i wyroby drzewne, miód i skóry. W miejscowości istniał folwark wzmiankowany już w XVI w., rozparcelowany w 1944 r. Był też browar i młyn działający jeszcze w okresie międzywojennym [22].

Wieś włączana była do Rzeszowa etapami: w 1977 r. - jako część osiedla Drabinianka i w 2009 r. - pozostały obszar. Obecnie wieś stanowi część osiedla Biała [22].

Budziwój - najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1423 r., ale wieś powstała zapewne w XIII w. Założona na prawie niemieckim, osadników sprowadzono ze Śląska, a pierwszym sołtysem był Piotr, wymieniony w 1425 r., członek sądu ziemskiego w Tyczynie. W 1450 r. właścicielem wsi został Jan z Pilczy syn Elżbiety Granowskiej, trzeciej żony Władysława Jagiełły. W XVI w. wieś weszła w skład prywatnego majątku Pileckich, liczyła wówczas 27 łanów ziemi, karczmę z browarem i młyn. Kolejnymi właścicielami byli Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Potoccy, Wodziczcy (XIX w.), Uznańscy (XX w.) [22].

W 1668 r. we wsi był folwark i dwór pański, browar, staw, dwie sadzawki. Mieszkało tutaj 28 kmieci z ziemią i inwentarzem, 22 zagrodników odrabiających pańszczyznę pieszą i 13 budników. Na terenie wsi znajdowała się modrzewiowa kaplica pw. Matki Boskiej Śnieżnej, istniejąca już w 1598 r. a w latach, 1905 - 1907 wzniesiono kościół pod tym samym wezwaniem, według projektu Adolfa Sumpera [22].

W 1808 r. wieś liczyła 149 domów i 1121 mieszkańców, w poł. XIX w. założono szkołę ludową, a pod koniec wieku były tu dwa folwarki: Wyspa i Hiszpanka, rozparcelowane w 1934 r. Na pocz. XX w. istniała we wsi czytelnia i oddział Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz towarzystwo strzeleckie. W czasie II wojny działała tu komórka Związku Walki Zbrojnej i oddział Batalionów Chłopskich [22].

W latach 60. i 90. XX w. przebudowano kościół i podjęto budowę nowego. We wsi działał wówczas Dom Wiejski i Ośrodek Zdrowia oraz szkoła. W granice miasta Rzeszowa wieś została włączona w 2010 r. jako dzielnica [22].

Bzianka - wieś powstała prawdopodobnie w XIV w. W pierwszym okresie istnienia związana była z włością rzeszowską i z sąsiednią Przybyszówką. Właścicielami Bzianki w XIV - XV w. byli pierwsi dziedzice Rzeszowa oraz Przybyszówki, gdzie zlokalizowany był dwór -siedziba posesorów i ośrodek dyspozycyjny majątku. W XVI w. Bzianka należała do Jana Pileckiego z Łańcuta, po nim - do Krzysztofa Głowy z Nowosielec. W XVII i XVIII w. ponownie znalazła się w rękach właścicieli dóbr rzeszowskich: Mikołaja Spytki Ligęzy, księcia Władysława Dominika Ostrońskiego oraz Lubomirskich. Na przełomie XVIII/XIX w. jej właścicielami byli Głowaccy. W XIX i pocz. XX w. dwór często zmieniał właścicieli. W 1855 r. należał do Karola de Misky, w 1890 r. - do Majera Brachwelda, w 1905 r. - do Róży Gold, potem do rodzin Garfunkel, Kalinowski, Schweigert, Łoziński i Hauser. Po 1910 r. majątek dworski został rozparcelowany. W granice miasta Rzeszowa wieś została włączona w 2017 r. jako dzielnica [22].

Drabinianka - wzmiankowana jest w 1423 r., a lokowana była zapewne w pocz. XV w. Początkowo należała do dóbr tyczyńskich Ottona z Pilczy i była najdalej na płn. wysuniętą osadą ziemi sanockiej. W 1450 r. jej właścicielem był wnuk Jana z Pilczy, syn Elżbiety Granowskiej. Tereny te były miejscem częstych najazdów obcych wojsk. W 1498 r. wieś spustoszyły oddziały Tatarów, Turków i Wołochów, w 1524 r. - armia turecka. Ponadto częste były tu powodzie, gradobicia oraz plagi szarańczy [22].

W okresie panowania Spytki Ligęzy we wsi była karczma i młyn. W XVII w. wzmiankowany jest młyn oraz folwark. Właścicielami wsi na przestrzeni wieków byli kolejno: Pileccy, Rzeszowscy, M. S. Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy i Jędrzejowicze [22].

Była to wieś podzielona na niwy: Pasternik, Szopiska, Kaczeniec, Zagumnie, Podwisłocze, Katy i Katy Zagrodnicze. Liczne zmiany koryta Wisłoka powodowały duże przekształcenia jej układu planistycznego (w ten sposób powstał m. in. przysiółek Podpromie). W 2 poł. XX w. jej układ przestrzenny uległ silnemu zatarciu z powodu budowy osiedla Nowe Miasto. Do Rzeszowa wieś przyłączana była etapami: w 1902 r. przyłączono tzw. Maćkówkę - część na zach. brzegu Wisłoka, pozostałą część - w 1951 r. Ze znacznej części wsi powstała dzielnica Rzeszowa - Nowe Miasto [22].

Matysówka - pierwsza pisana wzmianka o Matysówce pochodzi z 1423 r., z dokumentu Władysława Jagiełły. Według legendy, nazwa wsi (w dawnych zapisach brzmi: Matyszowka) pochodzi od imienia jednego z wojów, Matysa, żyjącego tu w czasach Bolesława Chrobrego (pocz. XI w.). Inwentarz spisany po szwedzkim potopie i najeździe Rakoczego (1657 r.), podaje, że Matysówka miała 5 łąnów (ok. 110-130 ha), folwarku nie było, ale prosperowała dworska karczma. W XV i XVI wieku wieś należała do rodu Pileckich, a w późniejszych wiekach do rodów Kostków, Działyńskich, Branickich i Wodzickich. W połowie XIX wieku zabudowa Matysówki była w całości drewniana. Matysówka została przyłączona do miasta Rzeszowa od 1 stycznia 2019 r.

Miłocin - był początkowo przysiółkiem Staromieścia. Powstał zapewne w 1 poł. XVII w. Jego właściciele - Lubomirscy wzniesli tu drewniany pałacyk myśliwski (nieistniejący) oraz kaplicę wotywną. W 1745 r. Miłocin wymieniany był jako wieś nowo lokowana (villa de novolocata). W 1906 r. na terenie dawnego folwarku, datowanego na 1 poł. XIX w., powstała z fundacji Towarnickich Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza, której

zabudowania zachowały się do dziś. Do Rzeszowa Miłocin był przyłączany stopniowo: w 1971 r., następnie w 1977 r., 2010 r. oraz 2019 r. [22].

Pobitno - wieś (Powietna) założona została na prawie niemieckim dnia 18.08.1380 r. przez Sieciecha, za zgodą Jana Rzeszowskiego. W 1412 r. wymieniona jest w uposażeniu parafii w Krasnem. W XV w. istniała tu cerkiew (info też z 1499 r. i 1651 r.), dwór oraz młyn. Być może w tym czasie istniał już folwark. Pobitno było własnością: Rzeszowskich, M. S. Ligęzy, Lubomirskich, Skrzyńskich (1793 r.), Łętowskich, Jędrzejowiczów [22].

W 1624 r. i w 1672 r. wieś została zniszczona przez najazdy tatarskie. W 1769 r. miała tu miejsce bitwa pomiędzy wojskami konfederacji barskiej a wojskami rosyjskimi. W 1815 r. - powódź zniszczyła most. W latach 1859 - 1934 Pobitno z Załężem było samodzielną gminą wiejską. W 1887 r. rozpoczęto budowę koszar, w 1889 r. - szkoły. W latach 1934 - 1951 wieś znalazła się w granicach gminy Słocina, zaś w 1952 r. Pobitno zostało włączone do Rzeszowa [22].

Pogwizdów Nowy – początkowo występował jako przysiółek Rudnej Wielkiej. Przysiółek ten istniał już w latach 70-tych XVIII w. Właścicielami wsi od XIX w. do II Wojny Światowej byli Dąmbscy – właściciele Rudnej Wielkiej. W latach 1913-1914 rozpoczęły się starania o wydzielenie przysiółka w celu utworzenia samodzielnej wsi. I wojna światowa przerwała te dążenia i dopiero w 1927 r. Pogwizdów stał się samodzielną wsią. Do Rzeszowa wieś została przyłączona od 1 stycznia 2021 r.

Przybyszówka - powstała zapewne w 2 poł. XIV w. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1409 r. Istniał wówczas dwór - ośrodek dóbr Jana Feliksa, syna Jana Pakosławica. W XV w. był tu folwark. Do końca XV w. wieś była w posiadaniu panów Rzeszowa: Rzeszowskich, Tęczyńskich, Pileckich, Głowy, Ligęzy, Grabieńskich (od XVII w.). Istniały tu trzy folwarki: Jordanówka, Grędyszówka i Staszów. Od k. XVIII w. Folwark Jordanówka znajdował się w rękach rodziny Jordanów, a resztę wsi posiadali Grabieńscy [22].

Do końca XIX w. właściciele Przybyszówki zmieniali się często. Ostatnim był Konrad Christiani, zmarły w 1942 r. Parcelacja resztek obszaru dworskiego miała miejsce w latach 1909 - 1910. Parafia utworzona została przed 1409 r. Pierwszy kościół, drewniany, spłonął podczas najazdu Tatarów w 1624 r. Wzniesiono drugi, również drewniany, rozebrany w 1802 r., by zrobić miejsce nowej, murowanej świątyni. Do Rzeszowa wieś przyłączona została w 1977 r. - część, oraz w 2007 i 2008 r. [22].

Słocina - pierwsza wzmianka o miejscowości i parafii słocińskiej pochodzi z 1420 r., przy czym wieś powstała zapewne w 2 poł. XIV w., w dobrach Ottona z Pilczy, fundatora parafii. Należała do włości zalesko - tyczyńskich. Właścicielami Słociny byli kolejno Pileccy (XIV - XVII w.), Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Mostowscy, Szymanowscy (XIX w.), Brunicy i Chłapowscy. Ostatnią dziedziczką była Anna Chłapowska. Na terenie Słociny istniały trzy folwarki: Skotnia, Wacławówka i Wisielówka. W 1 poł. XIX w. Szymanowscy wzniesli tu dwór, w 1916 r. zbudowano kościół. Wieś włączana była do Rzeszowa etapami: w 1951 r., 1977 r. i w 2006 r. [22].

Staromieście - po raz pierwszy wymienione w 1399 r., jest wsią starszą, powstałą przed lokacją Rzeszowa. W jednym z dokumentów z XV w. zostało określone jako Rzeszów Antiqua. Właścicielami osady byli kolejno Rzeszowscy, Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy (k. XVIII - XIX w.), Bobrowniczcy (XIX w.) i Jędrzejowiczowie (XIX - XX w.). Przed 1374 r. ufundowana została parafia i wówczas zapewne powstał pierwszy kościół. Drugi, drewniany

kościół, wzniesiony w 1552 r., został spalony w 1624 r. Kolejny, również drewniany, wzniesiono w 1636 r. - przetrwał do 1686 r., gdy wzniesiono świątynię murowaną, którą zastąpił obecny kościół wzniesiony w 1900 r. W okresie władania Rzeszowskich w Staromieściu znajdowała się jedna z ich siedzib. Być może na jej miejscu powstał, w k. XVIII w., dwór (ob. szpital przeciwgruźliczy) [22].

Staroniwa - została lokowana na prawie magdeburskim zapewne w k. XIV w., choć uważa się, że już wcześniej istniała tu otwarta osada. Była wsią szlachecką we własności Ligęzów. Należała kolejno do: Rzeszowskich, Zaklików, Ligęzy, Lubomirskich, Skrzyńskich (k. XVIII - XIX w.) i Jędrzejowiczów (k. XIX w.). Dzieliła się na Staroniwę Górną i Dolną. Do jej obszaru należały Stawiska oraz przysiółki Rudki, Wygnaniec, Psiarnisko i Podzamcze. Były one położone bliżej Wisłoka i - z wyjątkiem Rudek, gdzie od XVII w. istniał folwark plebański - silnie związane z zamkiem. Na terenie Wygnańca powstał zespół klasztorny Reformatów, a w XIX w. - zespół koszarowy. Psiarnisko swą nazwę wywodzi od istniejącej tu psiarni, będącej częścią folwarku Podzamcze. Część wsch. wsi włączona została do Rzeszowa w 1902 r., pozostała - w 1951 r. [22].

Wilkowyja - wzmiankowana w źródłach z XV w. pod nazwą Złotoria (Slotoria alias Wilkovia), powstała zapewne w XIV w. W XV w. istniał tu dwór, młyn i karczma i zapewne również folwark. Po zniszczeniach wojennych w pocz. XVIII w. Wilkowyja traktowana była jako przysiółek Malawy. Właścicielami wsi byli kolejno: Rzeszowscy, M. S. Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy, Branicy, Bobrownicy. Włączona do Rzeszowa została w 1977 r. [22].

Zalesie - pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1404 r. i wskazuje, że Zalesie jest wsią starszą. Przypuszcza się, że było ono jeszcze siedzibą ruskiej wołosci, o której pamięć przetrwała w określaniu okręgu tyczyńskiego mianem „zaleski” - mimo wieloletniego istnienia Tyczyna. Po przyłączeniu do Polski w 1340 r. była to królewszczyna, którą w latach 70. XIV w. nabył Otto z Pilczy. W rękach Pileckich i ich sukcesorów - Kostków pozostawało Zalesie do ok. poł. XVII w., po czym objęli je we władanie Działyńscy. Dobra tyczyńskie odebrali Działyńskim siłą Branicy i dzierżyli je do pocz. XIX w. Następnie posiadali je Potoccy, Wodzicy i od ok. poł. XIX w. - Gumińscy. Dwór w Zalesiu wzmiankowany był w XIV w. Obecnie istniejący został wzniesiony przez Gumińskich. Ruski charakter Zalesia podkreśla zachowana tu cerkiew. Do Rzeszowa wieś włączona została w 1977 r. [22].

Załęże - wymieniane było w źródłach razem z Pobitnem (Pobitno i Załęże wraz z folwarkiem). Rozplanowanie wsi może świadczyć o jej ruskiej metryce. W okresie staropolskim wieś stanowiła własność Rzeszowskich, Ligęzy, Lubomirskich. Istniejący co najmniej od XVII w. folwark był określany, jako „Dolna Pobitna”. W Załężu Lubomirscy utrzymywali zwierzyniec i bażantarnię. Pozostałością zwierzynca jest istniejący do dziś las, zwany Dębniem, który należy objąć ochroną konserwatorską. Znajdował się tu też niewielki drewniany dwór. W k. XVIII w. posiadłość kupił J. Skrzyński, następnie przeszła na własność Łętowskich, a w 1860 r. nabył ją J. Jędrzejowicz. W 1903 r. majątek kupił R. Potocki. Po wojnie skonfiskowało go państwo. Mieściła się tu szkoła UB i więzienie, a od l. 70. XX w. - mieszkania pracowników zakładu karnego. Załęże przyłączone zostało do Rzeszowa w 2006 r. [22].

Zwiężczyca - wzmiankowana dopiero w 2 ćw. XV w., lokowana była zapewne jeszcze w XIV w. Znajdowało się tu wspaniałe założenie pałacowo - parkowe Lubomirskich, po którym do dzisiaj pozostały jedynie nieliczne ślady oraz budynek spichlerza. Kościół, wg tradycji, istniał tu już w XV w., folwark - w XVII w. Właścicielami wsi byli

kolejno Rzeszowscy (?), Gołuchowscy, Ligęzowie, Lubomirscy, Skrzyńscy, Rylscy, Potoccy, Stefczyk, Ataman. Po wojnie wieś należała do gminy Boguchwała, w 2008 r. została przyłączona do Rzeszowa [22].

Zarys rozwoju przestrzennego miasta

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie obecnego Starego Miasta odnoszą się do kultury przeworskiej - omówione zostały w części poświęconej archeologii. Natomiast w kwestii początków Rzeszowa istnieją różne stanowiska. Wg jednych miasto powstało w miejscu już istniejącej, datowanej na wczesne średniowiecze osady targowej o wydłużonym placu, wg innych zostało lokowane w miejscu obecnego rynku na surowym korzeniu, o czym świadczyć może brak archeologicznych śladów osadnictwa wcześniejszego niż k. XIV w. [22].

Niemal pewne jest, że pierwotny Rzeszów usytuowany był na obszarze Staromieścia (określonego w 1428 r. jako Antiqua Reschaw) - podpowiada to sama nazwa wsi a także wiele potwierdzonych analogicznych „przenosin”, choćby przykład Leżajska i położonego nieopodal Starego Miasta czy Ropczyc i Brzyny (Robcize Antiqua) oraz Brzozowa i Starej Wsi [22].

Dokument donacyjny Kazimierza Wielkiego z 1354 r., aczkolwiek różnie interpretowany, zdaje się ukazywać Rzeszów już jako zorganizowaną osadę miejską i ośrodek dystryktu. Niektórzy badacze wskazują - powołując się na treść w/w dokumentu, że jego lokacja mogła nastąpić jeszcze przed przyłączeniem Rusi w 1340 r., tj. za panowania księcia halicko - włodzimierskiego - Jerzego Trojdenowicza lub, co bardziej prawdopodobne, jeszcze wcześniej - książąt Andrzeja i Lwa Juriewiczów. Nie można wykluczyć również, że miasto lokował (lub odnowił wspomnianą wyżej lokację) po 1340 r. Kazimierz Wielki. Miasto powstało prawdopodobnie poprzez wydzielenie gruntów z Ruskiej Wsi [22].

Na temat planu miasta lokacyjnego trudno się wypowiadać jednoznacznie wobec ostrożnych stanowisk badaczy. Liczne pożary (pierwszy znany, z ok. 1427 r., zniszczył miasto tak gruntownie, że wystawiony został przywilej, o którym niektórzy badacze piszą, że była to właściwie nowa lokacja miasta) i inne czynniki doprowadziły do pewnej modyfikacji planu lokacyjnego (np. inny sposób rozmierzenia pierzei płn. i inny pierzei płd.). Inne zagadnienia, które pozostają ciągle w sferze hipotez, to lokalizacja terenu zwanego grodziskiem, czy przebieg pierwotnych umocnień obronnych i ich charakter [22].

Zabudowa Rzeszowa w pierwszym okresie istnienia miasta była zapewne w całości drewniana. Pierwszy kościół parafialny pw. Feliksa i Adaukta wzmiankowany był już w 1363 r. (być może z fundacji Kazimierza Wielkiego). Murowane budynki pojawiły się zapewne dopiero po pożarze z ok. 1427 r. Wzniesiono m. in. nowy, murowany kościół parafialny, już pw. św. Stanisława i św. Wojciecha. Dwa następne, drewniane kościoły - Panny Marii i św. Ducha, powstały po poł. XV w. poza miejskimi obwarowaniami. Pierwszy z nich stanął na przedmieściu Wolica, w miejscu, które dzisiaj zajmuje zespół bernardyński, drugi, szpitalny kościół św. Ducha wzniesiono w pobliżu ówczesnej mostowej przeprawy przez Wisłok, w okolicach dzisiejszego Starego Cmentarza (kościół przedstawiony został na tryptyku Wiedemanna z ok. 1734 r.) [22].

Pierwsza informacja o przedmieściu (nieokreślonym) pochodzi z 1390 r. Jako przedmieście określana jest również Ruska Wieś. Kolejne znane to Zamoście - usytuowane pomiędzy mostem na Wisłoku a Pobitnem, a ściślej mostem na Młynówce. Na dawnym miejskim skotniku rozwinęło się przedmieście Wola Krakowska,

powiększone w 1571 r. przez Mikołaja Rzeszowskiego poprzez włączenie w obszar miejski części gruntów Ruskiej Wsi. Od strony wsch. rozwija się Przedmieście Jarosławskie, od płn. – Kłapkówka [22].

Jest prawdopodobne, że miasto posiadało proste fortyfikacje ziemne. Ich powstanie ułatwiały same naturalnie obronne warunki terenowe, jednak nie stanowiły one przeszkody dla Turków i Tatarów, którzy spalili miasto w 1502 r. W 1504 r. król zwolnił miasto na okres 6 lat od podatków celem ufortyfikowania go, a w 1509 r. dochody z czopowego przeznaczył na ufortyfikowania kościoła parafialnego. Nie jest znany zakres tych prac, jest jednak prawdopodobne, że dotyczyły one m. in. wzniesienia lub zmiany lokalizacji bram wjazdowych do miasta (odkryte kamienno - ceglane relikty bramy wschodniej mogą pochodzić z XVI w.) [22].

W 1576 r. miał miejsce pożar, w związku z czym miasto zwolniono od podatków na okres czterech lat. Zapewne niedługo po pożarze rozpoczęto budowę Nowego Miasta z dużym, prawie kwadratowym rynkiem. Przypuszcza się, że tę nową dzielnicę założył ostatni z rodu Rzeszowskich - Mikołaj lub jego następca Ligęza. Najświetniejszy okres w dziejach Rzeszowa związany jest z osobą kolejnego właściciela miasta - Spytki Ligęzy i jego następców. Wówczas Rzeszów otrzymał kompleksowe obwarowania obronne, rozwijało się (lub powstało) nowe założenie miejskie, tzw. Nowe Miasto, powstał zamek, zespoły klasztorne bernardynów i bernardynek (następnie przebudowany i rozbudowany przez pijarów), powstał cały kompleks rezydencjonalny - tzw. „dzielnica pańska”.

W samym mieście, w rynku, jeszcze przed 1591 r. wystawił Ligęza nowy ratusz, budynek wagi i kramy miejskie, Żydom zezwolił - przed 1615 r. - na budowę synagogi, przed 1616 r. ufundował szpital przy kościółku św. Ducha, po pożarze 1621 r. odbudował i rozbudował w 1623 r. kościół parafialny. Jeszcze w k. XVI w. Ligęza rozpoczął budowę zamku, a po 1620 r. - jego przebudowę, na obszarze należącym w tym czasie do Staroniwy, w miejscu, gdzie zapewne znajdował się dwór staroniwski [22].

Po odparciu najazdu tatarskiego w 1624 r. rozpoczął Ligęza akcję fortyfikowania miasta. Umocnienia składały się z bram, wałów, parkanów, wież i baszt oraz z systemu przeszkód wodnych, w oparciu o istniejący system nawadniania. Na gruntach zwanych Wolą (Stara Wola?), w zach. części miasta, powiększony i spiętrzony został znacznie staw plebański (który przybrał charakter zalewu obronnego) zasilany wodą Mikołki, ciągnący się od klasztoru bernardynów aż w okolice zamku nazywany „stawem i groblą zamku rzeszowskiego”. Prawdopodobnie zmieniono, a na pewno uregulowano bieg koryta Mikołki, która przybrała charakter fosy. Kluczowe dla zrealizowanego systemu obronnego upusty wodne, zlokalizowane na krańcach pld. i płn. były kontrolowane i broniące z jednej strony przez zamek, z drugiej przez obronny klasztor bernardynów wystawiony w latach 1624 - 1629 z intencją fundatora - Ligęzy - uczynienia z niego ważnego punktu obrony. Klasztor rzeszowski był dziełem narożnym, flankującym płn. i zach. front obwarowań miasta, kontrolującym system zasilania przeszkód wodnych i broniącym dostępu do bramy miejskiej. Miasto otoczono wałami ziemnymi o zróżnicowanych parametrach oraz kilkoma punktami obrony - zwanymi w dokumentach „basztami” (w rzeczywistości zapewne bastionami lub bastejami). Do miasta prowadziły trzy bramy - murowana (okolice skrzyżowania ul. Grunwaldzkiej i Kopernika), dębowa - zamkowa (zapewne okolice skrzyżowania ul. Zygmuntońskiej i Zamkowej) oraz wodna (ul. Mickiewicza, zapewne na wysokości synagogi) [22].

W granicach obwałowań znalazło się tylko jedno przedmieście - rejon między miastem a zamkiem, zabudowywany stopniowo dworami i folwarkami bogatych mieszczan. Tutaj też w latach 1644 - 1649 wzniesiono kościół i klasztor bernardynek, przekazany w 1655 r. pijarom. Pozostałe przedmieścia, włączając w to również

Nowe Miasto (włączone w system fortyfikacyjny dopiero w k. XVII w.), nie posiadały umocnień obronnych. Zakładano tu, z dala od miasta, stanowiące zwiększone zagrożenie pożarowe browary, piekarnie, cegielnie, itp. budynki [22].

Po śmierci Ligęzy rozbudowę Rzeszowa kontynuowali jego następcy - Lubomirscy. Czasy Lubomirskich w Rzeszowie są okresem wspaniałego rozwoju jego struktury urbanistycznej. W l. 80. XVII w. rozpoczęto przebudowę i rozbudowę zamku, który ufortyfikowano w oparciu o zasady szkoły holenderskiej, a na przełomie XVII i XVIII w. przystąpiono do przebudowy i rozbudowy kompleksu pijarskiego oraz budowy murowanego klasztoru dla bernardynów. Zadania te powierzono wybitnemu architektowi Tylmanowi z Gameren. W sąsiedztwie zamku wzniesiony został pałacyk letni, przy którym urządzono ogród [22].

W 1698 r. miał miejsce wielki pożar, podczas którego „wszystko miasto do gruntu zgorzało”. Pożoga ta, a także zdarzenia z następnych lat, podczas których Rzeszów plądrowały stacjonujące tu na przemian wojska szwedzkie oraz saskie i rosyjskie, wstrzymały nieco rozwój miasta [22].

W początkach XVIII w. miała miejsce odbudowa, zniszczonej podczas pożaru synagogi, budowa wieży farnej i synagogi nowomiejskiej (1705 - 1712), rozwijała się zabudowa na terenie tzw. Różanki (ob. rejon ul. Słowackiego). W 1722 r. powstał na Wygnańcu, w tym czasie jeszcze poza granicami miasta, zespół klasztorny reformatów z obszernym ogrodem (Jan Chrzyciel Belotti) [22].

Od k. lat 20. XVIII w. nadwornym architektem Lubomirskich, nadzorującym wszelkie prace tak w mieście, jak i na zamku i jego otoczeniu, był K. H. Wiedemann. Dokonał przebudowy kościoła farnego (1750 r.), fortyfikacji zamkowych, przebudowy pałacyku letniego oraz zrealizował ogromne założenie ogrodowe w jego otoczeniu, z wielkim budynkiem oranżerii i kilkupoziomowymi tarasami opadającymi ku przylegającemu od pld. stawowi z obszerną wyspą z „altaną chińską”. Na płn. - zach. od zamku usytuowane były zespoły „usługowe” rezydencji - stajnie, powozownia itp. Zespoły te w większości powiązane były osiami kompozycji z bryłą zamku, tworząc w ten sposób niezwykle rozbudowany, sprzężony zespół ogrodów, zabudowań, przestrzeni wodnych i zadrzewień. Całe to założenie, wraz z całym miastem, zostało precyzyjnie przedstawione na widoku Wiedemanna z 1762 r., na którym po dawnych fortyfikacjach Ligęzy pozostały tylko nieliczne ślady, świadcząc tym samym o zasadniczych przemianach jakie dokonały się na obszarze Rzeszowa w przeciągu ok. 100 lat - od czasu budowy fortyfikacji miejskich do momentu uczynienia z Rzeszowa rezydencji magnackiej [22].

Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej Rzeszów stał się siedzibą cyrkułu oraz innych urzędów władz zaborczych, obejmujących swym zasięgiem cały cyrkuł: sądowych, budowlanych, wojskowych, skarbowych, drogowych itp. Zmieniło to charakter i rangę miasta, które stało się ośrodkiem administracji państwowej i gospodarczej. Lubomirscy przenieśli w tym czasie swą siedzibę do Charzewic i rozprzedali wszystkie rzeszowskie posiadłości, łącznie z zamkiem. Wszystkie te czynniki, a szczególnie decyzja Lubomirskich, miały znaczący wpływ na przekształcenia struktury przestrzennej miasta. Przede wszystkim zniszczeniu uległa dawna rezydencja magnacka - wspaniałe przestrzenne założenie zamkowo - parkowo - pałacowe, które wraz z zespołami gospodarczymi, zajmowało znaczną część obszaru miasta. Tereny te zostały rozparcelowane głównie na cele budowlane, przez co stopniowo likwidacji uległa wielka kompozycja parkowo - pałacowa, sam zamek (sprzedany w 1821 r.) został zamieniony na sąd i więzienie, a jego najbliższe otoczenie przekształcone. Zaczęto osuszać i zasypywać dawny wodny system obronny: stawy i fosy, jezioro bernardyńskie i zamkowe

(funkcjonujące jeszcze pod k. XVIII w.). Jezioro zamkowe znajdowało się pomiędzy ob. ulicą Dąbrowskiego i Lenartowicza. Rozparcelowane tereny z biegiem czasu zaczęły zajmować wille, pałacyki oraz kamienice. Dzisiaj jedynymi pozostałościami po rezydencji Lubomirskich są pałacyk letni, bastionowe fortyfikacje zamku oraz chyląca się ku upadkowi, płd. Kordegarda [22].

Wraz z aneksją płd. obszarów Rzeczypospolitej przez Austrię niemal równocześnie władze zaborcze przystąpiły do budowy „wyprostowanych” dróg handlowych i strategicznych. W przypadku Rzeszowa ta modernizacja sieci drożnej w znaczący sposób zaważyła na kształcie miasta, wyznaczając jego dalsze kierunki rozwoju. Nie mniej istotny wpływ na przekształcenia struktury przestrzennej miała budowa linii kolejowej Kraków - Lwów (1858 - 1861) oraz Rzeszów - Jasło (1890 r.) [22].

Istotny wpływ na intensywność ruchu budowlanego oraz na rozwój gospodarczy miasta, tak w okresie rozbiorowym, jak i już po odzyskaniu niepodległości, miała lokalizacja w Rzeszowie garnizonu wojskowego, który w pocz. XX w. liczył ok. 3 tys. żołnierzy, co stanowiło w tym czasie 1/7 ludności całego miasta. W początkowym okresie na potrzeby wojska zaadaptowano domy zajezdne przy ul. Piłsudskiego, na magazyny zamieniono skasowany klasztor i kościół reformatów, wybudowano obiekty wojskowe przy ul. Fredry i pl. Kilińskiego, a następnie wzniesiono duże kompleksy koszar przy ul. Lwowskiej oraz na Wygnańcu, przy ul. Dąbrowskiego i Langiewicza. Z kolei w okolicach dworców kolejowych Rzeszów Główny i Rzeszów - Staroniwa zlokalizowane zostały dla potrzeb wojska duże kompleksy magazynów [22].

Reformy administracyjne monarchii habsburskiej, przeprowadzone w l. 60. XIX w. i związane z tym nadanie samorządom szerokiej autonomii, pobudziły rozwój szeregu instytucji lokalnych i ponadlokalnych, dla których wznoszono reprezentacyjne budowle. Począwszy od obecnych ulic Jałowego, poprzez ul. Sokoła, pl. Farny, ul. 3 Maja a skończywszy na ul. Zamkowej, w k. XIX w. i na pocz. XX w. powstało szereg znaczących budowli związanych z rozwojem szkolnictwa, licznych organizacji społeczno - politycznych i instytucji finansowych, takich jak: gmach Seminarium Nauczycielskiego Męskiego przy ul. Jałowego i budynek II Gimnazjum, budynek Rady Powiatowej, gmach „Sokoła”, budynek Towarzystwa Zaliczkowego i Kredytowego, budynek nowej plebani na placu Farnym, gmach nowej poczty przy ul. 3 Maja (spalony przez Niemców w 1944 r.), budynek Banku Austriacko - Węgierskiego i Kasy Oszczędności, gmach Krakowskiego Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń, gmach Dyrekcji Okręgu Skarbowego (narożnik ul. Zamkowej i Lisa Kuli) i wreszcie gmach sądu powstały na miejscu dawnego zamku Ligęzy i Lubomirskich [22].

Zmienił się też Rynek Starego Miasta. W początkach XX w. wszystkie pierzeje rynkowe posiadały już co najmniej jedno piętro, podobnie też wyglądała zabudowa ul. 3 Maja, która nabrała charakteru reprezentacyjnego, przejmując funkcje administracyjno - usługowe. Tu, w adaptowanym budynku dawnego klasztoru pijarskiego, mieściło się starostwo powiatowe, gimnazjum (dawne kolegium pijarskie) oraz kilka innych monumentalnych budowli użyteczności publicznej. Silnie urbanizował się również Rynek Nowego Miasta, w który również wkroczyła zabudowa piętrowa [22].

Opisywanie i wyszczególnianie wielu ważnych inwestycji jakie w tym czasie realizowano - budowa szkół (pod koniec okresu autonomicznego działało ich w Rzeszowie 21), szpitali, budynków licznych organizacji, banków i stowarzyszeń kredytowych (w Rzeszowie w pocz. XX w. działały 23 stowarzyszenia), budynków

przemysłowych, gazowni, elektrowni, wodociągów itd. - wykracza jednak poza ramy tej krótkiej syntezy rozwoju przestrzennego [22].

Miasto (samorząd) zajmowało się także rozbudową i utrzymaniem sieci drogowej, chodników, kanalizacji, oświetlenia itp. Główne ulice zaczęto brukować w 4 ćw. XIX w., jednak wiele drugorzędnych ulic pozostało nieutwardzonych do końca I wojny światowej. Pod k. XIX i w pocz. XX w. powstało wiele ulic w rejonie centrum, m. in.: Jagiellońska i Zygmuntowska, Alsa i Dekerta, połączenie z ul. Lwowską (Piłsudskiego) otrzymała ul. Cmentarna, po skanalizowaniu i zasklepieniu Mikołki w l. 80. XIX w. na fragmencie jej dawnego koryta powstała ul. Nowa (Kopernika), powstała ponadto sieć drożna w rejonie ul. Szopena, na płn. od Nowego Miasta - w rejonie ul. Orzeszkowej i Żółkiewskiego (tzw. Budy) oraz na tzw. Psiarnisku - w rejonie ul. Pułaskiego i dworca na Staroniwie. Nie zapomniano również o zieleni miejskiej - powstał m.in. park miejski na kanwie dawnego ogrodu reformatów. Na wsch. od Wisłoka powstały też nowe cmentarze - chrześcijański na Pobitnie i żydowski na Czekaju. Gmina miejska niejednokrotnie skupywała place budowlane w celach regulacji zabudowy. Były to jednak wszystko działania doraźne, częściowe - do końca okresu autonomii galicyjskiej nie opracowano całościowego planu regulacyjnego, który determinowałby kształtowanie struktury przestrzennej miasta [22].

W 1901 r. obszar Rzeszowa został powiększony niemal dwukrotnie - poprzez przyłączenie do miasta w całości Ruskiej Wsi oraz fragmentów wsi Staroniwa (przysiółki Wygnaniec, Podzamcze, Psiarnisko i Rudki), także Drabinianki (przysiółki Maćkówka i Podpromie). Rуска Wieś, na terenie której zlokalizowane były budynki i urządzenia stacji kolejowej, szybko straciła wiejski charakter, nabrała charakteru miejskiego - zwłaszcza jej przysiółek Budy [22].

Ruska Wieś - była osadą powstałą jeszcze przed lokacją miasta, być może miasto lokowane było na jej gruntach. Już w XV w. wieś była określana jako przedmieście Rzeszowa. Przez kilka wieków funkcjonował tutaj folwark plebański. Po wybudowaniu zespołu stacji kolejowej wieś szybko uległa urbanizacji, a jej dawny układ ruralistyczny uległ silnemu zatarciu [22].

Drabinianka - była prawdopodobnie wsią niwową. Liczne zmiany koryta Wisłoka powodowały jej przekształcenia (powstał m. in. przysiółek Podpromie). W 2 poł. XX w. jej układ przestrzenny uległ silnemu zatarciu - m. in. budowa osiedla Nowe Miasto [22].

Staroniwa - wieś rozwinięta w dolinie głęboko wciętego potoku, została lokowana na prawie magdeburskim zapewne w k. XIV w., choć może wcześniej istniała tu otwarta osada. Była rozległą wsią niwową w formie rozszerzonej ulicówki, o nawsiu z czasem zamienionym na siedlisko. Dzieliła się na Staroniwę Górną i Dolną. Do obszaru wsi należały Stawiska oraz przysiółki Rudki, Wygnaniec, Psiarnisko i Podzamcze. Były one położone bliżej Wisłoka i, z wyjątkiem Rudek, silnie związane z zamkiem. Na terenie Wygnańca powstał zespół klasztorny Reformatów, a w XIX w. zespół koszarowy. Obszar Psiarniska zajmuje obecnie osiedle Pułaskiego [22].

W k. XIX w. daje się zaobserwować ożywienie w budownictwie mieszkaniowym Rzeszowa (w 1889 r. znajdowało się w mieście 541 domów podczas gdy w 1910 r. było ich już 1441 - należy tu jednak pamiętać o przyłączonych do miasta, zabudowanych już obszarach pobliskich wsi) [22].

Pierwsza wojna światowa w szczęśliwy sposób nie spowodowała większych zniszczeń miasta. Działania wojenne nie ominęły wprawdzie Rzeszowa - miasto było bombardowane, zniszczona została infrastruktura

kolejowa, spalono większość budynków na obu stacjach kolejowych - jednak w ogólnym bilansie miasto wyszło obronną ręką z wojennej pożogi [22].

W pierwszym dziesięcioleciu po odzyskaniu niepodległości, po początkowym okresie stagnacji, nastąpił powolny rozwój przejawiający się liczbą ok. 240 wzniesionych domów. W tej liczbie odnotować można wiele interesujących architektonicznie budynków - willi czy kamienic kształtowanych w duchu historyzmu. Kolejne lata przyniosły znaczny wzrost liczby ludności oraz powstanie 5 nowych szkół, nowego wodociągu miejskiego oraz miejskiego parku leśnego na Lisiej Górze. W tym czasie rozpoczęto także przy ul. Krakowskiej (Jałowego) budowę kościoła Chrystusa Króla. Rzeszów pozostał miastem garnizonowym [22].

W poł. lat 30. XX w., w ramach COP w Rzeszowie zostały zlokalizowane dwa zakłady: Fabryka Obrabiarek i Sprzętu Artyleryjskiego Hipolita Cegielskiego oraz Wytwórnia Silników Samolotowych Nr 2 Państwowych Zakładów Lotniczych, a także związane z nimi osiedla mieszkaniowe. Fabrykę Obrabiarek usytuowano na terenach położonych przy stacji kolejowej Rzeszów - Staroniwa, a WSS PZL - na terenie w znacznej części pokrytym lasem, należącym wówczas do Zwiężczy, w pobliżu ujęcia wody dla miasta oraz parku leśnego na Lisiej Górze. Osiedle mieszkaniowe dla robotników Fabryki Obrabiarek i Sprzętu Artyleryjskiego Hipolita Cegielskiego (2 bloki po 72 mieszkania każdy) zlokalizowano przy ul. Hetmańskiej, a tzw. osiedle majsterskie - przy obecnych ul. Poznańskiej i Wielkopolskiej, w granicach Zwiężczy. Projektowane osiedle majsterskie miało składać się z kilkudziesięciu bliźniaczych domów, z których wzniesiono 21 (zachowanych do dziś, nieco przekształconych). Z kolei osiedle dla pracowników PZL zlokalizowano między linią kolejową Rzeszów - Jasło, a ul. Dąbrowskiego. Miało się składać z 17 trzykondygnacyjnych bloków oraz 2 willi dla dyrektora i jego zastępców. Do wybuchu wojny wzniesiono obie wille oraz 9 bloków robotniczych. Osiedle przy ul. Poznańskiej zostało w 1937 r. przeprojektowane - w nowej wersji (niezrealizowanej) miało obejmować 126 domków bliźniaczych oraz 10 długich budynków wielorodzinnych, także szkołę oraz otaczającą całość zieleni [22].

Powstała przychodnia lekarska przy ul. Hetmańskiej oraz poczta. Pod k. I. 30. XX w. wzniesiono też wiele interesujących modernistycznych budynków mieszkalnych (willi, kamienic), m.in. przy ul. Chopina, Asnyka, Jagiellońskiej, Kraszewskiego [22].

Podjęto też prace nad perspektywicznym planem Rzeszowa, opracowanym w 1939 r. przez K. Dziewońskiego i W. Śmigielskiego, który zakładał podział na dzielnice: Centralną, Pobitno, Staromieście, Ruską Wieś, Staroniwę, Zwiężczy i Drabiniankę. Ten dynamiczny rozwój miasta szybko jednak zatrzymał wybuch II wojny światowej i okres niemieckiej okupacji. Był to okres znacznych zniszczeń w zabudowie Rzeszowa. Okupanci rozebrali liczne domy w okolicach dworca, zamku, w rejonie ulic Joselewicza, Słowackiego oraz cały zach. blok zabudowy przyrynkowej, z wyjątkiem ratusza. Zniszczony został cmentarz żydowski przy dzisiejszym placu Ofiar Getta, spalono magazyny wojskowe, synagogę, starą pocztę oraz kilka kamienic przy ul. 3 Maja. Niemcy wywieźli również sprzęt z zakładów przemysłowych [22].

Okres powojenny to okres znacznych przemian w strukturze przestrzennej miasta. W 1951 r. znacząco zmieniły się granice miasta poprzez przyłączenie w całości kilku wsi: Pobitna, Staromieścia, Staroniwy i Drabinianki (tych dwóch ostatnich częściowo przyłączonych już wcześniej) oraz części wsi Słociny, Zalesia i Zwiężczy. Obszar miasta powiększył się pięciokrotnie - z 768 ha do 3 906 ha a liczba ludności z ok. 30 000 do 44 500 [22].

Staromieście - powstało przed lokacją obecnego Rzeszowa. Nazwa wsi wskazuje, że na jej terenie zlokalizowany był pierwotny Rzeszów. Przed 1374 r. ufundowana została parafia i wówczas też zapewne powstał pierwszy kościół, obecny wzniesiony został w 1900 r. W okresie władania Rzeszowskich znajdowała się tu jedna z ich siedzib. Charakteryzuje się złożonym układem planistycznym. Jest to wieś niwowa, przy czym trudno jednoznacznie ustalić proces kształtowania się jej układu. Należy brać pod uwagę możliwość relikтового zachowania układu przedlokacyjnego (okolice kościoła), a także przyłączenia fragmentu innej wsi (teren za Przyrwą - teren dworski). Łatwo można natomiast wskazać właściwą wieś lokacyjną, której siedlisko - w postaci ulicówki z nawsiem -ciągnie się wzdłuż doliny potoku wypływającego z okolic Miłocina. Należy zaznaczyć, że ukształtowany w XIV - XV w. plan wsi i układ drożny nie uległ większym zmianom [22].

Pobitno - jest wsią o niwowym układzie gruntów, przy czym w rozplanowaniu jej najstarszej części można wyróżnić układ owalnicowy oraz wachlarzowe rozszerzanie się układu działek. Zalesie to wieś o układzie niwowym. Podobnie Słocina - wieś niwowa z obszernym nawsiem, o złożonej strukturze z rozłogami tylko po jednej stronie siedliska. Plan Zwińczycy stanowi układ przejściowy do wsi łąkowej z potokiem stanowiącym oś siedliska, jednak nie zachował pierwotnego kształtu i został przeorganizowany w okresie powstawania gospodarki folwarcznej. W Zwińczycy znajdowało się wspaniałe założenie pałacowo - parkowe wystawione przez Lubomirskich, po którym do dzisiaj pozostały jedynie nieliczne ślady oraz interesujący budynek spichlerza [22].

Na miejscu zniszczonych przez Niemców Zakładów Cegielskiego powstała Fabryka Sprzętu Gospodarczego (dzisiejszy Zelmer), a zakłady PZL przemianowano na Wytwórnę Sprzętu Komunikacyjnego. Po zach. stronie linii kolejowej do Jasła, w części na Staromieściu a w części na terenie Staroniwy powstały dzelnice magazynowo – składowe [22].

W centrum miasta wzniesiono socrealistyczne budynki i osiedla - gmach PZPR, budynek WRN a na pld. krańcach, w pobliżu osiedla PZL - osiedle Dąbrowskiego z domem kultury WSK oraz budynek Komendy MO, a przy ul. Obrońców Stalingradu (Hetmańskiej) i Staszica wyrosły osiedla bloków mieszkalnych. W taki sposób ten nowy element przestrzenny, który powstał jeszcze w okresie COP-u, zrósł się ściśle ze starym Rzeszowem [22].

W k. lat 50. i na pocz. lat 60. XX w. rozpoczęły w Rzeszowie działalność wyższe uczelnie - filie uczelni krakowskich: Wyższa Szkoła Inżynierska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna oraz i Studium Administracyjne UMCS-u w Lublinie [22].

Lata 60. XX w. to kontynuacja zabudowy terenu Rudek i Wygnańca, gdzie przy i w okolicach ul. Dąbrowskiego zrealizowano wielofunkcyjny tzw. blok międzyosiedlowy z 11-kondygnacyjnym budynkiem wykonanym w technologii wielkopłytowej (pierwszy w Rzeszowie), nazwanym „szafą”. Kolejnym były: Osiedle Piastów, budowa osiedli na Baranówce powiększonych w latach późniejszych, Osiedle Tysiąclecia na terenie Ruskiej Wsi. W tym czasie miała też miejsce zasadnicza przebudowa układu komunikacyjnego miasta. Wykonano arterie komunikacyjne wsch. - zach. (al. Piłsudskiego) i pln. - pld. (al. Ciepłńskiego), przebijając się przez teren historycznego Nowego Miasta i zniekształcając je bezpowrotnie, co zmieniło odbiór dawnego historycznego centrum. Wszystkie te realizacje zmieniły kształt urbanistyczny Rzeszowa. W tym czasie nastąpiła niemal całkowita degradacja Starego Miasta, postulowano nawet jego wyburzenie [22].

W pocz. l. 70. powstał na Drabiniance zespół osiedlowy Nowe Miasto, rozbudowywała się Baranówka, w centrum wybudowano osiedle Pułaskiego, a przylegający do niego od płn. - wsch. teren zamieniono na niewielki park. W 1973 r. powstała zaporą i zalew na Wisłoku, który miał zapewnić miastu ujęcie wody, zabezpieczyć je przed powodzią. Po 1975 r. rozpoczęto realizację Osiedla Kmity na obszarze Staroniwy. Na innych obszarach włączonych do Rzeszowa powstały w l. 80. i 90. XX w. niewielkie osiedla budownictwa jednorodzinnego: na Pobitnie, Wilkowyi, Staromieściu oraz zdecydowanie największe osiedle tego typu - Zimowit - na Zalesiu [22].

W 1977 r. przyłączono do Rzeszowa Wilkowyję, pozostałą część Zalesia, kolejny fragment Słociny oraz części Białej, Miłocina i Przybyszówki. Biała była wsią niwową z czytelnym układem przedlokacyjnym. Najstarsza, wsch. część Przybyszówki nosi cechy wsi niwowej o siedlisku w formie rozszerzonej ulicówki. Była to wieś z nawsiem obejmującym dawne podmokłe łąki i zalewiska rzeki Przyrywa (zwaną też Przybyszą). Teren Nawsia jest zachowany do dziś. Niewykluczone jednak, że mamy tu do czynienia z jednym z najstarszych przykładów wsi o układzie łańcowym, zachowującym tradycyjny plan siedliska. Układ części zach. jest zapewne wynikiem narastania zabudowy poprzez rozszerzanie karczunków, a także wynikiem późniejszych przekształceń. Jej rozplanowanie stanowi jeden z cenniejszych zabytków planowania osiedli średniowiecznych na naszym terenie, tym wartościowszy, że niewiele zmieniony do naszych czasów [22].

Miłocin był początkowo przysiółkiem Staromieścia, z której wyodrębniła się zap. w 1 poł. XIX w. Część tej miejscowości przyłączono w 2010 r. do Rzeszowa [22].

W 1906 r. na terenie dawnego folwarku miłocińskiego, datowanego na 1 poł. XIX w., powstała z fundacji Towarnickich Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza, której kompleks zabudowań zachował się do dzisiaj. Rozplanowanie wsi Załęże - o nieregularnym niwowym układzie gruntów, bez powiązania z rozłogami, może świadczyć o jej jeszcze ruskiej metryce [22].

Budziwój - układ planistyczny wsi jest przekształcony, początkowo była to zapewne wieś łańcowa. Najstarszą częścią wsi jest obszar położony wzdłuż potoku Hermanówka, zawarty pomiędzy ul. Poselską, Górą, Kowalskiego, Budziwojską (ul. Młyńska, Sportowców, Kowalskiego i początkowy fragment ul. Studziańskiej) [22].

Najmłodszymi osiedlami Rzeszowa jest dawna wieś Bzianka, którą w 2017 r. włączono do Rzeszowa, dawna wieś Matysówka, którą włączono do Rzeszowa w 2019 r. oraz dawna wieś Pogwizdów Nowy, którą włączono do Rzeszowa początkiem roku 2021.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to świadectwo działalności mieszkańców danego regionu prowadzonej na przestrzeni wieków, dlatego najpełniej stanowi o jego tożsamości. Składa się z elementów przyrodniczych, ale przede wszystkim z wytworów i osiągnięć cywilizacyjnych człowieka. Są to zarówno pojedyncze obiekty i zespoły budowli, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobrazy miejskie i wiejskie, kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców.

Obecny krajobraz kulturowy Rzeszowa jest niejednorodny, ale historycznie dążący do ujednolicenia. Zurbanizowany ośrodek miejski na przestrzeni wieków sukcesywnie wchłania graniczące z nim wsie, nieodwracalnie przekształcając je w środowiska miejskie. Jest to proces długotrwały, sięgający dziesięcioleci i skuteczny. Świadczy o tym trudność wyznaczenia w terenie granicy pomiędzy Rzeszowem a wsią Ruska Wieś. Spotykamy

z jednej strony krajobraz miasta, który jest wypadkową gęstości zaludnienia, układu komunikacyjnego, zróżnicowanej zabudowy centrum i otaczających je osiedli, punktów i dominant przestrzennych i znaczeniowych (siedzib urzędów, instytucji, budowli sakralnych) oraz towarzyszącego jeszcze miastu przemysłu, a z drugiej strony - krajobraz „miejskich wsi”, które w różnym stopniu uległy urbanizacji. Część z wsi została całkowicie zasymilowana i zatraciła już swój charakter. Lecz nadal istnieją wsie o horyzontalnie rozłożonej zabudowie, czytelnej siatce siedliskowych działek, o czytelnym układzie drogowym i drewnianej zabudowie postrzeganej jako archaiczna. W miejscowościach tych zachowały się ich dominanty w krajobrazie kulturowym, jakimi były i są świątynie [22].

Duże znaczenie dla rozwoju Rzeszowa, miały trzy wydarzenia z historii jego ostatnich 150 lat. Jednym z nich było wytyczenie przez austriackiego zaborcę nowych traktów komunikacyjnych. Z jednej strony - traktów drogowych, z drugiej - linii kolejowej Kraków -Lwów i w konsekwencji Rzeszów - Jasło. Wpłynęło to na kierunki rozwoju przestrzennego miasta i w pewien sposób regulowało jego przestrzeń, a także przyczyniło się też do rozpoczęcia procesu przyłączania do Rzeszowa sąsiednich wsi. Drugim impulsem zmieniającym miasto było powstanie garnizonu rzeszowskiego i jego gwałtowny rozwój w 4 ćw. XIX w. i pocz. XX w. Obie powyższe inwestycje przyczyniły się także do rozwoju gospodarczego miasta. Taki też efekt odniósł trzeci czynnik, jakim było włączenie Rzeszowa do Centralnego Okręgu Przemysłowego. Jego najbardziej widocznym wynikiem było powstanie przemysłu wraz z zapleczem mieszkalnym [22].

Charakter miasta został przez wieki ukształtowany głównie przez dwie społeczności oraz ich religijność. Społeczność polską oraz żydowską w niewielkim zaś stopniu przez ludność ukraińską, która była skupiona głównie wokół cerkwi na Zalesiu. Najbardziej czytelnymi obrazami tych społeczności są świątynie, które w większości są nadal dominantami architektonicznymi i krajobrazowo - kulturowymi Rzeszowa. Są to kościoły parafialne i zakonne, dwie synagogi oraz cerkiew [22].

5.2.3. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla miasta

Poniżej przedstawiono przegląd zabytków o najwyższym znaczeniu dla miasta w podziale na pełnione funkcję.

Architektura sakralna

W obecnych granicach administracyjnych Rzeszowa występują zabytkowe kościoły oraz zespoły kościelno - klasztorne, dawne synagogi, a także obiekt służący pierwotnie jako cerkiew. Obiekty te, o bogatej historii, prezentują różne style architektoniczne: od gotyku (kościół farny), poprzez obiekty o cechach późnorennesansowych (kościół oo. Bernardynów), barokowych (kościół popijarski), klasycystycznych (kościół św. Trójcy), neostylowych z dominującym tu neogotykiem (kościół św. Józefa w Staromieście, kościół w Słocinie), a także nieco przekształcony współcześnie obiekt modernistyczny (kościół pw. Chrystusa Króla) [22].

Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha, Plac Farny 5

Jest najstarszym zabytkiem sakralnym Rzeszowa. Pierwotny kościół - pw. św. Feliksa i Adaukta wzniesiony został zapewne przez Kazimierza Wielkiego, po 1340 r. Zmiana pierwotnego wezwania na św. Stanisława i św. Wojciecha (wzmianka w 1448 r.) świadczy o ponownej konsekracji kościoła, co zazwyczaj związane było z odbudową, znaczącą przebudową lub budową nowej [22].

Architektura obecnego kościoła prezentuje szereg nawarstwień stylowych. Budynek posiada prezbiterium i odsłonięte w latach 2005-2010 ściany nawy głównej (w wyniku konserwacji) o cechach gotyckich (sklepienie, portal do zakrystii), nawa przesklepiona w epoce baroku ujęta została w barokowe nawy boczne, w wystroju wnętrza dominuje barok i rokoko obok zachowanych pozostałości renesansowych (nagrobki) [22].

Kościół orinietowany. Jest to świątynia salowa o prostokątnym, trójnawowym korpusie i niższym, wydłużonym prezbiterium zamkniętym trójbocznie, nakryta dwuspadowymi dachami i dachami pulpitowymi - nawy boczne. Nawy nakryte sklepieniami kolebkowymi i krzyżowymi, rozdzielone są masywnymi filarami. Budynek oszkarpowany. Ściany korpusu ceglane, częściowo tynkowane. Zastosowany przy rozbudowie system ścienno - filarowy, kolebkowe i krzyżowe sklepienia, półkoliste okna posiadają cechy barokowe, lecz brak wyraźnych cech stylistycznych nie pozwala na dokładniejsze datowanie [22].

Fotografia 1. Widok na Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha [1].

Na pocz. XVI w. teren cmentarza przykościelnego otoczony był murem, obecnie teren wokół kościoła pozostaje otwarty, wyłożony kostką brukową. W niewielkiej odległości znajduje się murowana dzwonnica nakryta dzwonowatym hełmem, wzniesiona wg projektu J.Ch. Belottiego. Pierwotnie w przyziemiu posiadała bramę i odmienny hełm. Plebania odsunięta na płd. - zach. od kościoła wzniesiona została w 1894 - 1896.

W latach 2017-2018 prowadzone były prace konserwatorskie przy witrażach wraz z oknami osłonowymi w kościele parafialnym pw. św. Wojciecha i Stanisława w Rzeszowie.

Kościół jest objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-548 z dn. 13.05.1994 r.

Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP, ul. Sokoła 8

Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP wzniesiony został z fundacji Mikołaja Spytka Ligęzy w latach 1624 - 1629 na miejscu wcześniejszej drewnianej świątyni. Autorem projektu mógł być budowniczy z południowo - niemieckich warsztatów budowlanych, może z Lipska, lub Michael Ungaro z Drezna, zatrudniony przez Ligęzę na zamku [22].

Kościół prezentuje walory późnego renesansu, zaliczony jest do grupy krzyżowo - kopułowych kościołów – mauzoleów. Budowany był, jako mauzoleum rodowe Ligęzów i pomnik chwały rodziny.

Kościół orientowany. Wzniesiony został na rzucie krzyża łacińskiego. Skrzyżowanie dwuprzęsłowej nawy głównej i transeptu nakryte jest kopułą ukrytą w przestrzeni dachu, z zewnętrznym akcentem w formie dwukondygnacyjnej latarni. Prezbiterium zamknięte półkoliście, wysokością i szerokością równe jest nawie. W fasadzie - pięciokondygnacyjna wieża zwieńczona hełmem z ażurową latarnią. Elewacje tynkowane, ujednolicone gzymsami kordonowymi i gzymsem wieńczącym, rozczłonkowane pilastrami i podziałami ramowymi. Otwory okienne zamknięte łukiem okrągłym oraz tonda. Nawę poprzeczną tworzy obecnie para kaplic otwartych do wnętrza, płasko sklepionych, równych wysokością całemu wnętrzu kościoła [22].

Fotografia 2. Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP [2].

Klasztor wzniesiono równocześnie z kościołem: drewniany dwukondygnacyjny budynek klasztorny z dwiema sklepionymi piwnicami oraz budynki gospodarcze. Nowy budynek klasztoru powstał w latach 1702 - 1709 wg proj. Tylmana z Gameren, pod kierunkiem Piotra Bellottiego. Jest to dwukondygnacyjny czworobok zamykający kwadratowy dziedziniec - wirydarz otoczony zamkniętymi krużgankami, przylegający do kościoła od póln. - zach., z fasadą zryzalitowaną. W 1943 r. rozebrano mur przylegający do póln. skrzydła klasztoru. Skromny, neutralny stylistycznie budynek klasztorny podkreślił monumentalną skalę kościoła [22].

W latach 2017-2018 wykonano prace konserwatorskie dekoracji malarskiej sklepień Bazyliki OO. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP w Rzeszowie. W roku 2020 wykonano pełną konserwację techniczną i estetyczną obiektów ze skarbcza, kaplicy, konwentu, refektarza, wschodniej elewacji kościoła oraz zakrystii (obrazy, krucyfiksy, figury, grafika, monstrancja, kadzielnica) w klasztorze OO. Bernardynów w Rzeszowie.

Kościół i klasztor jest objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-37 z dn. 18.10.1949 r.

Zespół kościelno - klasztorny oo. Pijarów: kościół pw. Św. Krzyża (ul. 3 Maja 17), klasztor oo. Pijarów - ob. Muzeum Okręgowe (ul. 3 Maja 19), Kolegium Pijarskie, ob. I Liceum Ogólnokształcące (ul. 3 Maja 15)

Kościół klasztorny pw. Św. Krzyża, pierwotnie pw. św. Jana Chrzciciela, wzniesiony z fundacji Zofii Pudencjany z Ligęzów księżna Zasławska - Ostrogska (córnka Mikołaja Spytki Ligęzy), realizowany był z myślą o bernardynkach. Ostatecznie decyzją Jerzego Sebastiana Lubomirskiego przekazany został pijarom. Zbudowany został w latach 1644 - 1649 przez lubelskiego muratora Jana Cangerę (być może wg planów Macieja Trapoli lub Andrea Spezzy) [22].

W latach 80. XVII w. zespół klasztorny składał się z orientowanego kościoła - od pólnocnej oraz zabudowań klasztornych - od południowej, skupionych wokół czworobocznego wirydarza. W 1703 r. rozpoczęto budowę nowej szkoły pijarów i kościoła [22].

Obecny kościół (1705 - 1707) prezentuje walory rozwiniętego baroku. Jednonawowy, z dwiema wieżami w fasadzie i kaplicą dobudowaną od północnej. W 2 poł. XVIII w. Dzielona wielokrotnie profilowanym, gzymsowanym gzymsem kordonowym fasada dzielona jest pilastrami, opatrzona bogatą dekoracją architektoniczną i rzeźbiarską [22].

Symetrycznie usytuowane w stosunku do kościoła budynki kolegium i klasztoru, o skromnych, jednorodnych elewacjach akcentowanych trójosiowymi ryzalitami, czynią z kościoła dominantę i centrum kompozycji.

Fotografia 3. Zespół kościelno - klasztorny oo. Pijarów [3].

Zespół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-1027 z dn. 08.06.1979 r.

Kościół oo. Reformatów pw. Narodzenia Panny Marii, ul. Reformacka 5

Kościół oo. stanowi pozostałość założenia kościelno - klasztornego z 2 ćw. XVIII w. [22].

W 1722 r. poświęcono istniejący do dzisiaj kościół. Projekt założenia przypisywany jest Janowi Chrzycielowi Belottiemu. Po I rozbiórce Polski nastąpiła kasata klasztoru, zakonników przeniesiono do innych klasztorów, budynek zamieniono na więzienie, następnie na szpital wojskowy, a w 1 poł. XIX w. rozebrano. Kościół przez cały okres rozbiorów pełnił funkcję magazynów, a ogród klasztorny w 1871 r. przekształcono w ogród miejski [22].

Fotografia 4. Widok na Kościół oo. Reformatów pw. Narodzenia Panny Marii [4].

W 1922 r. kościół przekazano na cele religijne miejscowego garnizonu. Po wybuchu II wojny światowej, już w 1939 r. kościół ponownie zamieniono na magazyn, a w 1944 r. bomba zniszczyła dach i dużą część sklepienia. Po wojnie odbudowany pełni, do dziś funkcję kościoła garnizonowego [22].

Kościół o prostej bezwieżowej bryle złożony z prostokątnej nawy oraz nieco węższego i niższego prezbiterium zamkniętego ścianą prostą, kryją odrębne dwuspadowe dachy z dużą wieżyczką na sygnaturkę - w dachu nawy. Elewacje o skromnych podziałach architektonicznych przeprute są dużymi półkoliście zamkniętymi oknami [22].

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-1194 z dn. 14.10.1988 r.

Kościół pw. św. Trójcy, ul. Targowa 4

Kościół pw. św. Trójcy wzniesiony przed 1745 r. z fundacji księcia Jerzego Ignacego Lubomirskiego, jako kościół szpitalny. Kościół św. Trójcy spłonął w 1763 r. lub w 1779 r. i w latach 1787 - 1792 został odbudowany za Franciszka Lubomirskiego, zapewne na fundamentach poprzedniego kościoła i być może z wykorzystaniem części jego murów. Powstał już, jako kaplica cmentarna pw. Św. Trójcy, w związku z przeniesieniem cmentarza parafialnego spod kościoła farnego. Wiązało się to z zakazem pochówków na cmentarzach przykościelnych w obrębie miast. Na terenie byłego ogrodu szpitalnego wyznaczono obszar cmentarza [22].

Fotografia 5. Widok na Kościół pw. św. Trójcy [5].

Nowa kaplica - klasycystyczna - była wielokrotnie przebudowywana. W 80. latach XX w. obiekt przejęła parafia farna w Rzeszowie. Wkrótce nastąpiła jego rozbudowa poprzez dobudowę zakrystii. Obecnie siedziba parafii greckokatolickiej p.w. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Rzeszowie.

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 13.11.1968 r.

Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla, ul. Jałowego 39

Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla wzniesiony w latach 1930 - 1935, z inicjatywy ks. Józefa Jałowego wg proj. inż. Witolda Rawskiego ze Lwowa, pod kierunkiem Karola Holzera. Wykonawcami byli m.in. Wojciech Gierula, majster budowlany i Józef Ungehauer, majster ciesielski [22].

W 1933 r. zakończono budowę murów. W 1935 r. rozpoczęto urządzenie wnętrza kościoła. W 1936 r. biskup F. Barda mianował ks. J. Jałowego rektorem kościoła i zezwolił na odprawienie pierwszych mszy św., jednak uroczystej konsekracji świątyni dokonano w 1937 r. W 1941 r. został zajęty przez Niemców, a w 1942 r. całkowicie zamknięty. W czasie wojny uległ częściowo zniszczeniu (m.in. uszkodzony dach i witraże). Po remoncie w 1948 r. ustanowiono parafią [22].

Fotografia 6. Widok na Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla [6].

Świątynię rozbudowano w latach 1987 -1990 wg proj. arch. Romana Orlewskiego, m.in. dobudowano nawy boczne i wieże flankujące fasadę frontową, wydłużono korpus w kierunku północnym [22].

Kościół jest modernistyczną świątynią trójnawową, na rzucie krzyża łacińskiego, z kaplicami w transepcie. Prezbiterium zamknięte jest półkoliście, na skrzyżowaniu nawy i transeptu - wysoka kopuła zwieńczona latarnią [22].

W roku 2017 wykonano działania związane z naprawą pokrycia dachowego kościoła. Natomiast w 2018 roku wykonano prace konserwatorskie witraży i okien zewnętrznych w kościele pw. Chrystusa Króla.

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-1088 z dn. 01.04.1981 r.

Kościół pw. św. Józefa, ul. Lubelska 16

Kościół wybudowany w 1900 r. wg projektu Zygmunta Hendla, z inicjatywy proboszcza ks. Józefa Stafieja. Budowniczym kościoła był Karol Nikodemowicz. Konsekrowany został w 1932 r. Powstał na miejscu kilku istniejących tu wcześniej świątyń [22].

Kościół neogotycki, orientowany.

Znacznie rozczłonkowany budynek na rzucie krzyża łacińskiego, trójnawowy, trójprzęsłowy z transeptem o ramionach zakończonych prostokątnymi kaplicami. Prezbiterium dwuprzęsłowe zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pld. i składzikiem z przedsionkiem - od pñ. Kruchta zach. z dwoma mniejszymi przedsionkami po bokach. Kościół o strzelistej bryle z dominującą nad korpusem wysoką, trójkondygnacyjną wieżą. Elewacje z uskokowymi szkarpami, zwieńczone są profilowanym gzymsem [22].

Fotografia 7. Widok na Kościół pw. św. Józefa [7].

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-62 z dn. 16.10.2002 r.

Kościół pw. św. Marcina i św. Rocha, ul. Paderewskiego 67

Kościół wg proj. lwowskiego architekta Tadeusza Obmińskiego. Budowę realizowano w latach 1913 - 1916 pod kierunkiem rzeszowskiego architekta Mateusza Tadeusza Tekielskiego [22].

Kościół neogotycki, murowany z cegły z użyciem kamienia, wzniesiony został na planie krzyża łacińskiego, jako trójnawowy z transeptem. Węższe prezbiterium zamknięte jest trójbocznie, po bokach przylegają zakrystia i składzik. Od frontu kwadratowa w rzucie wieża flankowana dwoma wieżyczkami schodowymi. Elewacje ceglane z elementami z piaskowca, oszkarpowane masywnymi szkarpami. Wieża, do wysokości drugiej kondygnacji, z kamienia. Otwory okienne w większości ostrołukowe, w wieży duża rozeta z kamiennym maswerkiem. Świątynię na przełomie lat 20. i 30. XX w. ozdobił polichromią autorstwa malarzy Jerzego Makarewicza i Jana Bukowskiego [22].

Fotografia 8. Widok na Kościół pw. Św. Marcina i Św. Rocha [8].

Cmentarz przykościelny otoczony metalowym ogrodzeniem na ceglanym cokole i ceglanych słupkach. W sąsiedztwie kościoła znajduje murowana z cegły dzwonnica, kaplica grobowa Szymanowskich i Chłapowskich z 1880 r. W sąsiedztwie kościoła znajduje się zespół zabudowań plebańskich: wikarówka z 1890 r., dom parafialny z 1938 r. i ochronka z 1896 r. [22].

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-1012 z dn. 15.04.1996 r.

Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej, ul. Podleśna 6

Wybudowany w latach 1905 - 1907 wg projektu Adolfa Sumpera z Rzeszowa, rozbudowany w 1961 r. - dobudowanie naw bocznych. Budynek murowany, trójnawowy, z trójkondygnacyjną wieżą oraz prosto zamkniętym prezbiterium z przylegającymi po bokach zakrystią i składzikiem. Do skromnych elementów zewnętrznego wystroju architektonicznego kościoła należą m.in. gzyms wieńczący elewację z fryzem kostkowym, fryz arkadkowy dekorujący zwieńczenie wieży. W nawie głównej sklepienie krzyżowe, w nawach bocznych płaskie stropy [22].

Kościół objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-191 z dn. 26.02.2007 r.

Fotografia 9. Widok na Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej [4].

Kościół pw. Św. Mikołaja, ul. Dębicka 64

Wzniesiony w 1802 r., wg proj. Hauzana, rozbudowany w latach 50. XX w. Stylistycznie prezentuje walory baroku i klasycyzmu. Niewielki, jednonawowy, z prezbiterium zakończonym absydą. U szczytu prezbiterium wysoka wieża - dzwonnica. W latach 1954 - 1955 został rozbudowany: dobudowa kruchty i przedsionka zakrystii, wg projektu arch. Jana Hnatkiewicza. W 1984 r. wg projektu inż. arch. Jan Rączego wybudowano nowy kościół włączając starą świątynię w jego strukturę [22].

Kościół ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Fotografia 10. Widok na Kościół pw. Św. Mikołaja [9].

Kaplica myśliwska pw. Św. Huberta, ul. Św. Huberta 55

Kaplicę pw. św. Huberta wybudowano w latach 1741-1746 z inicjatywy Jerzego Ignacego Lubomirskiego, jako dziękczynienie, po szczęśliwym zakończeniu niefortunnej przygody podczas polowania, w której jej fundator omal nie stracił oka.

Wśród licznych, chronionych prawnie i wpisanych do rejestru zabytków obiektów sakralnych Podkarpacia, dawna kaplica myśliwska pod wezwaniem świętego Huberta w Miłocinie zajmuje miejsce szczególne. Nie ma bowiem podobnej w rozwiązaniu architektonicznym kaplicy poświęconej świętemu Hubertowi - patronowi myśliwych.

Charakteryzują się wykorzystaniem różnych form barokowych. Kaplicę wybudowano na rzucie centralnym, o rysunku krzyża greckiego nałożonego na ośmiobok, z trzema wejściami w trzech ramionach krzyża i ołtarzem w czwartym. Nadano jej jednoprzestrzenną dyspozycję wnętrza, z wydzielonym niewielkim przedsionkiem od frontu, nad którym ulokowano chór dostępny z zewnątrz. Elewacja frontowa jest symetryczna, z wejściem do przedsionka flankowanym półfilarami zakończonymi od góry dwuspadowymi, ceglanyymi daszkami w parterze oraz drzwiami z naswietlaniem powyżej.

O jej wyjątkowości decyduje oryginalne rozwiązanie bryły i wysokiej klasy polichromia wnętrza, świadczące, iż jej projektantem oraz dekoratorem byli utalentowani i renomowani twórcy epoki baroku.

W roku 2020 wykonano prace konserwatorskie polichromii ściennej oraz konserwację malowideł ściennych w Kaplicy pw. Św. Huberta.

Kaplica jest objęta ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków nr A-962 z dn. 11.12.1967 r.

Cerkiew greckokatolicka w Rzeszowie - Zalesiu, ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, ul. Zelwerowicza 1

Obiekt wzniesiony w 1889 r. Cerkiew wybudowana została jako murowana na miejscu wcześniejszych drewnianych cerkwi prawosławnych, następnie greckokatolickich, istniejących w zapewne od XV w. lub wcześniej. Pomimo kilkakrotnych prób zamiany na kościół rzymskokatolicki parafia greckokatolicka przetrwała do 1945 r. i dopiero w 1946 r. zaczęła funkcjonować jako kościół rzymskokatolicki [22].

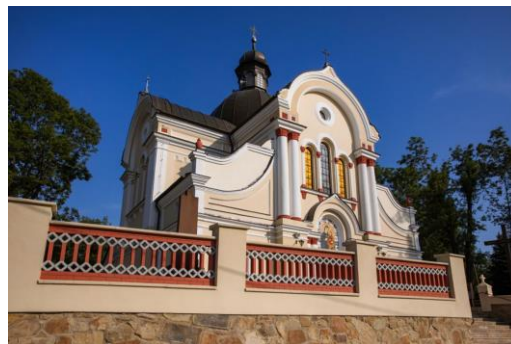
Murowana z cegły świątynia zbudowana została w stylu neoromańskim, na rzucie krzyża greckiego, z jedną kopułą. W latach 2001 - 2002 została częściowo przekształcona i rozbudowana, m.in. poprzez dobudowę do prezbiterium zakrystii, kruchty i obejścia oraz nadbudowę części bocznych od zachodu [22].

W latach 2017-2018 na terenie Zespołu parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP wykonano prace remontowo-konserwatorskie związane z m.in. remontem konserwatorskim ogrodzenia kościoła, remontem cokołu kościoła i remontem ogrodzenia w części obejmującej schody terenowe.

Cerkiew objęta ochroną poprzez wpis jest do rejestru zabytków pod nr A-67 z dn. 27.01.2003 r.

Fotografia 11. Widok na kaplicę myśliwską pw. Św. Huberta [10].

Fotografia 12. Widok na Cerkiew greckokatolicką ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP [11].

Synagoga Staromiejska, zwana Małą, (Stara Szkoła), ul. Bożnicza 4

Wzniesiona ok. 1610 r., być może na miejscu wcześniejszej budowli drewnianej. Po pożarze w 1842 r. została przebudowana. W latach 1905 - 1906 synagoga została rozbudowana wg proj. architekta Zygmunta Hendla (nadbudowano zach. babiniec), bądź wg projektu Dionizego Krzyczkowskiego ze Lwowa. Zniszczona została w 1944 r., w 1947 r. zawaliły się sklepienia. W latach 1953 - 1963 została gruntownie odrestaurowana. Odbudowana z częściową zmianą bryły (zmiana dachu, likwidacja zach. przybudówki, podwyższenie wieżyczki) na siedzibę Archiwum Państwowego wg projektu wykonanego w 1953 r. przez arch. Z. Cydzikową [22].

Obecnie obiekt wykorzystywany jest przez Urząd Miasta Rzeszowa jako siedziba archiwum zakładowego.

Bożnica była budowlą reprezentującą typ 5-polowej synagogi polskiej o rzucie zbliżony do kwadratu z centralnie usytuowaną bimą, z cylindryczną wieżą wtopioną w płn. - zach. narożnik [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-646 z dn. 25.03.1987 r.

Fotografia 13. Widok na Synagogę Staromiejską [12].

Synagoga Nowomiejska, zwana Dużą, ob. Biuro Wystaw Artystycznych, ul. Sobieskiego 18

Wzniesiona w latach 1705 - 1712, wg proj. arch. Jana Chrzyciela Bellottiego. Budowa zrealizowana została ze środków gminy żydowskiej. W czasie okupacji wykorzystywana na magazyny wojskowe, w 1944 r. została podpalona. Odbudowana w l. 1954 - 1965 wg proj. arch. Gerarda Pająka z przeznaczeniem na Biuro Wystaw Artystycznych ze zmianą formy architektonicznej [22].

Murowany budynek synagogi prezentował pierwotnie cechy stylistyczne renesansowe i barokowe. We wnętrzu we wsch. części znajdowała się główna sala modlitewna, do której wchodziło się przez przedsionek, nad którym na piętrze znajdował się babiniec. Zwarta bryła pierwotnie nakryta była dachem brogowym w formie piramidy, którego konstrukcja wspierała się pośrednio na filarach centralnie umieszczonej bimy, podtrzymującej 9-polowe sklepienie. Ściany, sklepienia i filary we wnętrzu dekorowane były polichromiami i sztukateriami. Wzmocniona od zewnątrz silnymi szkarpami [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-649 z dn. 24.01.1979 r.

W Rzeszowie funkcjonowały jeszcze dwa żydowskie domy modlitwy, obecnie znacznie przekształcone, o zmienionych funkcjach:

- przy ul. Kazimierza Króla 20 - pocz. XX w., ob. budynek mieszkalny,
- przy Placu Ofiar Getta 2 - Chasydzki Dom Modlitwy, przed wojną należał do Stowarzyszenia Rabina Chaima Halberstama - Kłojz Sądecki, które prowadziło działalność edukacyjną. Zniszczony w czasie wojny, po odbudowie nieruchomość przeszła na rzecz Skarbu Państwa, w użytkowanie Teatru Lalki i Aktora „Kacperek” [22].

Zespoły rezydencjonalne

Termin obejmuje budynki, zespoły budynków, które posiadały charakter reprezentacyjny i najczęściej były siedzibami właścicieli większych posiadłości, najczęściej ziemskich. Głównemu budynkowi (zamek/pałac/dwór/dworek) towarzyszyły zwykle obiekty pomocnicze/gospodarcze (oficyny/stajnie/wozownie itp.). Specyfika Rzeszowa, rozwijającego się poprzez wchłanianie okolicznych wsi, które w swoich historiach były siedzibami dworów, spowodowała, że w granicach miasta istnieje szereg różnego rodzaju przykładów architektury rezydencjonalnej [22].

Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, Plac Śreniawitów 3

Obiekt stanowi jeden z głównych zabytków miasta. Wybudowany w latach 1902–1906 na miejscu dawnego zamku Lubomirskich.

Pierwsza konstrukcja obronna powstała w tym samym miejscu prawdopodobnie już w XVI w. Następnie pod koniec tego stulecia swój dwór obronny w Rzeszowie wybudował Mikołaj Spytek Ligęza. W 1620 rozbudował go w stylu Palazzo in fortezza. Od 1637 zamek był własnością rodziny Lubomirskich. Główne prace budowlane na nim prowadzili Tylman z Gameren i Karol Henryk Wiedemann.

W 1812 r. władze zaborcze przeznaczyły budynek na siedzibę cyrkułu oraz na sąd i więzienie. Dziewięć lat później Jerzy Lubomirski sprzedał zamek Austriakom. Budynek nadal pełnił funkcje administracyjno - sądownicze. Nowy użytkownik zaadaptował go do nowej funkcji: m.in. poprzez likwidację ravelinu i usypania grobli do bramy, dobudowanie budynku więziennego do pd. kurtyny murów. Zapewne w tym czasie została przebudowana wieża, która straciła swoją górną kondygnację i hełm [22].

W 1890 r. podjęto działania mające na celu ratowanie podupadającego zamku. W 1897 r. Zygmunt Hendel wykonał inwentaryzację i plany jego renowacji w oparciu o plan Wiedemanna. Inwestycję rozpoczęto 01.05.1902 r. Pierwszy etap prac odbywał się przy skrzydle wsch., następnie płn. Pierwotny zamiar nadbudowania piętra na starym budynku został jednak zaniechany ze względu na fatalny stan murów i fundamentów [22].

Budynek zamku został rozebrany, a nowy wybudowano praktycznie od podstaw, z wyjątkiem wieży. Całość prac zakończono w 1905 r., w listopadzie sąd zaczął już pracować w nowym budynku. W wyniku prac powstał czteroskrzydłowy, dwupiętrowy gmach sądowy. Elewacje skrzydeł zostały rozbite umieszczonymi na osi ryzalitami zwieńczonymi niewielkimi trójkątnymi szczytami. Dodatkowo elewacje dekorowano boniowaniem. Istniejącą w elewacji frontowej wieżę podwyższono i zwieńczono neobarokowym hełmem. Całość nawiązuje do widoku zamku z planu Wiedemanna. Fortyfikacje zostały pozbawione wałów ziemnych, odrestaurowane, zniesiono przedpiersie, które w późniejszym czasie wymurowano na nowo. Do czasów obecnych rzeszowski zamek Lubomirskich jest siedzibą Sądu Okręgowego [22].

Fotografia 14. Widok na zamek Lubomirskich [13].

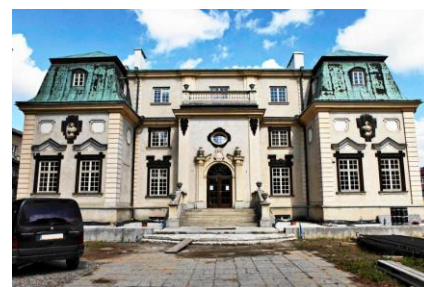
Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-40 z dn. 05.05.1950 i 18.05.1993 r.

Pałac Letni Lubomirskich, ul. Dekerta 2

Wybudowany przez Karola Wiedemanna w latach 1737 - 1746, w stylistyce baroku saskiego. Był charakterystycznym dla swojej epoki budynkiem w typie gardenhausu. Główna brama wjazdowa, założona na osi pałacu, na zach. od niego, flankowana była przez dwie kordegardy, z których pld. zachowana jest do dziś [22].

Pałac został wybudowany na planie litery H, gdzie niższy korpus główny mieszczący reprezentacyjną salę, flankowany był przez dwa prostopadłe do niego i wyższe skrzydła boczne. Dach korpusu był jednocześnie tarasem [22].

Oryginalny wygląd pałacu nie zachował się, budynek uległ przebudowom. W 1798 r. Franciszek Lubomirski sprzedał pałac pani Mouzon. Od tego czasu budynek często zmieniał właścicieli. W 1871 r. został nim dr Klemens Kostheim. W 1906 r. pałac spalił się, następnie został odbudowany przez Kazimierza Hołubowicza pod kierunkiem Feliksa Kopery. Dwa lata po pożarze Kostheim sprzedał plac Nieciom, którzy byli jego ostatnimi prywatnymi właścicielami. W 1936 r. przeniesiona tu została Komenda rzeszowskiego Garnizonu. W I. 70. XX w. Nieć został wywłaszczony, a pałac od tej pory pełnił funkcje dydaktyczne [22].

Fotografia 15. Widok na Pałac Letni Lubomirskich [14].

Obecnie stanowi własność Okręgowej Izby Lekarskiej w Rzeszowie. W roku 2020 zakończono trwający od 2014 roku, kompleksowy remont konserwatorski założenia Letniego Pałacu Lubomirskich. Jednym z ostatnich etapów było wykonanie zagospodarowania otoczenia Pałacu. Od strony al. Lubomirskich, na podstawie XVIII-wiecznego planu Karola Wiedemanna, odtworzono dwie kwatery historycznego ogrodu, co dopełniło całość dotychczasowych działań przy obiekcie. Ogród został udostępniony dla zwiedzających, podobnie jak część pomieszczeń wewnątrz budynku.

Pałac oraz ogrodzenie wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-292 z dn. 31.05.1968 r.

Dworek Piątkowskiego, ul. Reformacka 4

Dworek Piątkowskiego wybudowany około 1730 r. na wschód od zespołu oo. Reformatów - jeden ze starszych, o mniejszej skali. Zaprojektowany przez K. Wiedemanna dla Franciszka Piątkowskiego, urzędnika zamku rzeszowskiego. Budynek murowany, piętrowy na planie prostokąta, kryty czterospadowym dachem, o prostym podziale elewacji - prostokątnych płycinach, ozdobiony delikatnymi regencyjnymi motywami sztukatorskimi. W elewacji frontowej - boniowany pseudoryzalit z trójkątnym szczytem. Od wsch. dobudowano nowe skrzydło połączone przewiązką z dworkiem [22].

Fotografia 16. Widok na Dworek Piątkowskiego [15].

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków po nr A-1182 z dn. 22.08.1968 r.

Dworek Skrzyńskich, ul. Unii Lubelskiej 3

Dworek Skrzyńskich (1 ćw. XIX w., 1928 - 1930) zachował swoją historyczną bryłę. Jest to rozłożysty parterowy budynek, kryty wysokim czterospadowym dachem z facją w elewacji pld. Dworek ozdobiony skromnym wystrojem architektonicznym - pasowa dekoracja ścian, nad otworami okiennymi półkoliste płyciny z dekoracją palmetową, toskańska kolumna przy wejściu. W zespole dworku jest także oficyna (1 ćw. XIX w.) położona na zach. od głównego budynku [22].

Fotografia 17. Widok na Dworek Skrzyńskich [16].

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1113 z dn. 30.08.1979.

Pałac Burgallera, ul. Zamkowa 1

Pałac Burgallera (l. 1818 - 1823, 1910 r.) to klasycystyczny budynek, wybudowany najprawdopodobniej przez budowniczego Burgallera, swoim usytuowaniem przeciął oś planistyczną zamek - fara. Jest to obiekt piętrowy o wyważonych proporcjach, kryty wysokim czterospadowym dachem. Jego elewacje zostały podzielone lizenami w wielkim porządku, parter ozdobiony boniowaniem, a półkoliste płyciny nad oknami parteru pokryte zostały ornamentem palmetowym. Całość zwieńczona jest pełnym belkowaniem. Na osi elewacji frontowej pseudoryzalit z wejściem, zwieńczony niewielkim tympanonem [22].

Fotografia 18. Widok na Pałac Burgallera [4].

Pałac wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1278 z dn. 22.08.1968 r.

Dworek Karpińskiego, ul. Jałowego 2

Wybudowany w 1876 rok, powtarza stylistykę pałacyku Burgallera. Zaprojektowany przez Józefa Kwiatkowskiego dla Antoniego Karpińskiego. Dworek wybudowany jako budynek parterowy na wysokich suterynach z charakterystycznym wgłębnym portykiem (dwupółfilarym i dwukolumnowym) zwieńczonym trójkątnym frontonem. Elewacje ramowane półfilarami, zwieńczone belkowaniem. Otwory okienne ozdobione opaskami i trójkątnymi naczółkami [22].

Fotografia 19. Widok na Dworek Karpińskiego [17].

Obiekt obecnie jest własnością Diecezji Rzeszowskiej.

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1028 z dn. 15.06.1979 r.

Pałac Jędrzejowiczów, ul. Rycerska 2-4

Wybudowany w latach 1881 - 1883 dla Adama i Gabrieli Jędrzejowiczów przez krakowskiego architekta Tadeusza Stryjeńskiego. Jędrzejowiczowie kupili dobra staromiejskie w 1880 r. wraz z murowanym dworem z 2 poł. XVIII w. W wyniku rozbudowy powstał piętrowy pałac o cechach monumentalnych. Kolejna rozbudowa pałacu miała miejsce w l. 1912 - 1913, także wg projektu Stryjeńskiego, na zlecenie syna Adama - Jana. Do wcześniejszego budynku dodano pld. skrzydło poprzeczne oraz smukłą wieżyczkę w narożniku. Przebudowane także wnętrze i zainstalowano centralne ogrzewanie [22].

Fotografia 20. Widok na Pałac Jędrzejowiczów [18].

W czasie II wojny światowej w pałacu stacjonowały wojska polskie, niemieckie i rosyjskie. Po wojnie został znacjonalizowany, pełni funkcję szpitala (adaptacja na szpital i późniejsze remonty częściowo zniszczyły wnętrze pałacu). Jest to budynek piętrowy na planie litery L, z ryzalitami głównego korpusu. W elewacji frontowej (zachodniej) portyk, w elewacji południowej dwukondygnacyjna kolumnowa loggia. Elewacje zdobione detalem architektonicznym. Otoczenie pałacu stanowi pozostałość parku [22].

Pałac wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-398 z dn. 16.02.2010 r.

Dworek Władysława Jędrzejowicza, ul. Tarnowskiej Hrabiny 6

Dworek z przełomu XVIII i XIX w., wg projektu Stryjeńskiego. Istniał wówczas niewielki parterowy dwór, który architekt rozbudował i nadbudował (1882 r.) [22].

Obecnie jest to piętrowy dwór z umieszczoną w pld. - wsch. narożniku wieżą. W elewacji pld. dostawiono kolumnowy zadaszony taras. Elewacje otrzymały dekorację w postaci boniowanych naroży, opasek okiennych i profilowanych nadproży otworów okiennych oraz gzymsu koronującego [22].

Fotografia 21. Widok na Dworek Władysława Jędrzejowicza [4].

Po II wojnie światowej w budynku mieściła się szkoła dla funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa, a od l. 70. XX w. są w nim mieszkania pracowników sąsiadującego z nim zakładu karnego. Dwór zlokalizowany w otoczeniu XIX w. parku, zachowało się ogrodzenie i brama pochodzą z 1921 r. [22].

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 16.02.2009 r.

Zespół dworsko - parkowo - folwarczny, ul. Powstańców Śląskich 2

Dwór, wybudowany w 1 poł. XIX w. i przebudowany w 3 ćw. XIX w., jest rozłożystym murowanym budynkiem na planie wydłużonego prostokąta o stopniowanym zróżnicowaniu tworzących go brył (od najniższej do najwyższej). Wsch. część, parterowa, kryta jest wysokim trzypołaciowym dachem, z portykiem w elewacji pld. Do niej dobudowana jest część piętrowa, kryta dachem dwuspadowym. Od zach. dostawiona została wieża przykryta niskim dachem namiotowym. Elewacje dworu, ozdobione skromnym detalem architektonicznym (bonia, belkowanie, opaski okienne, gzymsy), wzbogacone zostały bogatymi dekoracjami sztukatorskimi (m.in. rozety we fryzie belkowania). Akcent położono na portyk, gdzie umieszczono płaskorzeźbione hermy z popiersiami kobiet i mężczyzn, rozbudowane belkowanie oraz dekorację tympanonu. Kształt kominów przypomina średniowieczny krenelaż. We wnętrzu budynku zachowały się elementy zabytkowego wyposażenia m.in. piec kaflowy, kominek, parkiety [22].

Fotografia 22. Widok na dwór w zespole dworsko – parkowo – folwarcznym [4].

W obrębie parku, na pld. od dworu został wybudowany murowany parterowy domek ogrodnika (1 poł. XIX w.) o cechach neogotyckich. Dalej na pld. - wsch. od dworu, powstała rządówka (2 poł. XIX w.), natomiast zespół folwarczny zlokalizowano na wsch. od parku. W jego skład wchodzi: spichlerz (2 poł. XIX w.) oraz trzy budynki gospodarcze ułożone na kształt podkowy wokół wspomnianego spichlerza. Po II wojnie światowej majątek Chłapowskich (ostatnich właścicieli dworu) został znacjonalizowany, a dwór był użytkowany przez różne instytucje [22].

Obiekty zespołu wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-338 z dn. 19.08.1968 r. (spichlerz, dwór, domek myśliwski, park, rządówka).

Dwór i pozostałości parku, ul. Ćwiklińskiej 1

Budynek wzniesiony w 4 ćw. XIX w. dla rodziny Gumińskich, właścicieli Zalesia w okresie ok. poł. XIX w. - 1944 r. Dwór założony na planie podkowy, parterowy z piętrowym skrzydłem pld. Elewacja frontowa wsch. poprzedzona jest głębokim podcieniem wspartym na dwóch filarach. Elewacje ozdobione detalem w postaci m.in. boniowania, opasek okiennych, gzymsów [22].

Dwór i pozostałości parku wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-1007 z dn. 11.10.1978 r.

Fotografia 23. Widok na Dwór przy ul. Ćwiklińskiej 1 [4].

Obiekty użyteczności publicznej

Ważną rolę w krajobrazie Rzeszowa odgrywają reprezentacyjne zespoły gmachów użyteczności publicznej. Pochodzą one z różnych okresów historycznych i reprezentują różnorodność form i stylów architektonicznych, często odznaczając się wysokim poziomem artystycznym. Większość z nich powstała w XIX i pocz. XX w. Kilka

interesujących budynków wybudowano też w latach 30. oraz 50. XX w.-stanowią one dobre przykłady architektury modernistycznej oraz socrealistycznej [22].

Ratusz, ul. Rynek 1

To najstarszy i najbardziej reprezentacyjny budynek wśród obiektów użyteczności publicznej. Jako budynek murowany wzniesiony został w XVII w. (przed 1637 r. był to obiekt drewniany). Pierwotnie murowana budowla była dwukondygnacyjna z czterospadowym dachem zwieńczonym czworoboczną drewnianą wieżyczką z latarnią, ozdobiona attyką w elewacji wsch. Gruntowna przebudowa w latach 1897 - 1900, dokonana zapewne wg projektu Franciszka Skowrona, nadała ratuszowi reprezentacyjną formę architektoniczną. Nadzór nad pracami budowlanymi sprawował mistrz budowlany Franciszek Stążkiewicz [22].

Sztukaterie wykonywali Piotr Harasimowicz ze Lwowa i rzeźbiarz Parliński, elementy kamienne - rzeszowski kamieniarz Franciszek Janik [22].

Fotografia 24. Widok na Ratusz w Rzeszowie [19].

Przebudowany ratusz o historyzującym wystroju architektonicznym z elementami z różnych form stylowych (neogotyckie wieżyczki, neorenesansowy podcień, szczyty neomanierystyczne) stał się dominującym akcentem architektonicznym w zabudowie przyrynekowej [22].

Ratusz usytuowany w pld. - zach. części rynku jest budynkiem wolnostojącym, murowanym z cegły i kamienia (w partii piwnic), trzykondygnacyjnym, częściowo podpiwniczonym (część płn. i zach.). Piwnice sklepione są kolebkowo oraz wtórnym stropem żelbetowym, pomieszczenia parteru części wsch. sklepione żaglasto oraz w pozostałych pomieszczeniach: sklepienia krzyżowe, kolebkowe, żaglaste i stropy drewniane płaskie. Dekoracyjnie opracowane są elewacje budynku: Fasada (płn.) z wejściem głównym umieszczonym w trzyosiowym ryzalicie zamkniętym trójkątnym szczytem. Po obu stronach portalu umieszczone są dwa balkony wsparte na kamiennych profilowanych kroksztynach z balustradami dekorowanymi motywem ażurowych rozet. Elewacja pld. opatrzona jest trójosiowym ryzalitem mieszczącym klatkę schodową, zamkniętym trójspadowym daszkiem, zwieńczonym z obu stron wieżyczkami. Elewacja wsch., z otwartym trójarkadowym podcieniem na kamiennych filarach, zamknięta jest trójkątnym, dekoracyjnie opracowanym szczytem. Nad podcieniem na całej szerokości elewacji balkon wsparty na kamiennych profilowanych kroksztynach. Elewacja zach., także trójosiowa, zamknięta jest trójkątnym szczytem. Czterospadowy, kalenicowy dach ratusza posiada ozdobne lukarny [22].

Ratusz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1040 z dn. 31.12.1993 r.

Rada Powiatowa, ob. siedziba Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, ul. Sokoła 13

Budynek wzniesiony został w latach 1889 - 1904 wg proj. Tadeusza Stryjeńskiego. Wolnostojąca, dwukondygnacyjna budowla z wysokim czterospadowym dachem złożona jest z korpusu frontowego oraz węższego i krótszego traktu tylnego, mieszczącego klatki schodowe. Osie dwóch symetrycznych elewacji akcentuje ryzalit. Ryzalit frontowy, z balkonem na piętrze wspartym na kamiennych kroksztynach, ozdobiony został kampanulami i zwieńczony segmentowym naczółkiem. W elewacji przeważa pionowa artykulacja pilastrami wyrastającymi z poziomo boniowanego cokołu. Całość wieńczy fryz i gzyms. Uwagę zwraca też płycinowa dekoracja wnętrza z oszczędnym secesyjnym ornamentem [22].

Fotografia 25. Widok na budynek Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej [20].

Budynek objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-550 z dn. 18.12.1984 r.

Gmach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ob. Teatr im. Wandy Siemaszkowej ul. Sokoła 9

Budynek wybudowany w latach 1890 - 1895. Powstał wkrótce po powołaniu rzeszowskiej agendy Towarzystwa powstałego w mieście w 1886 r. Za inicjatora budowy uważa się pierwszego prezesa rzeszowskiego „Sokoła” - Wiktora Zbyszewskiego. Pierwsze projekty budowli opracowali rzeszowscy architekci Kazimierz Hołubowicz i Ludwik Holzer, ostatecznie do realizacji przyjęto projekt rzeszowskiego architekta Albina Zagórskiego. Autorstwo architektonicznej dekoracji fasady budynku przypisywane jest Franciszkowi Skowronowi, który swoją propozycję określał jako dekorację w „stylu norymberskim” [22].

Fotografia 26. Widok na Teatr im. Wandy Siemaszkowej ul. Sokoła 9 [19].

Budynek o symetrycznej elewacji frontowej, podkreślonej pośrodku ryzalitem ozdobiony został charakterystyczną dekoracją architektoniczną, w której wyróżniała się bogata attyka nawiązująca do renesansowo-manierystycznej stylistyki. Attyka nad ryzalitem dekorowana jest kartuszem i zwieńczona figurą kamiennego orła [22].

Tuż po wojnie na przełomie 1945/1946 r. obiekt oddano w użytkowanie teatrowi. W latach 1954 - 1956 budynek przekształcono (głównie wnętrze i fasada) i rozbudowano. W trakcie gruntownego remontu przeprowadzonego w ostatnich latach dawnej siedziby „Sokoła” przywrócono pierwotny wystrój architektoniczny [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-549 z dn. 13.06.1991 r.

Szkoły

Pod koniec lat 70. XIX w. rozwój miasta oraz zwiększenie liczby ludności spowodowały, że obok innych budynków użyteczności publicznej powstawały też nowe szkoły. Początkowo umieszczano je w wynajmowanych i adaptowanych do nowych potrzeb budynkach mieszkalnych. Szybko jednak rozpoczęto duże inwestycje polegające na budowie nowych siedzib [22].

Żeńska Szkoła Wydziałowa im. Scholastyki, ob. gmach Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Grunwaldzka 11

Budynek wzniesiony w latach 1879 - 1880, prawdopodobnie wg proj. Edwarda Wrześniewskiego. Duży, trójkondygnacyjny budynek o symetrycznej 12-osiowej elewacji zaakcentowanej płytkimi ryzalitami po bokach, zwieńczonymi tympanonami. Detal architektoniczny w postaci boniowanych ścian parteru, gzymsów międzykondygnacyjnych, obramień okiennych z trójkątnymi przyczółkami, okna ryzalitów 2 piętra rozdzielono jońskimi pilastrami [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Gmach seminarium nauczycielskiego i bursa, ul. Jałowego 24 i Towarnickiego 3

Budynki wzniesione w 1897 r., wg projektu zapewne Ignacego Kinel. Są to trzykondygnacyjne budynki o symetrycznych ryzalitowanych elewacjach z trójkątnymi naczółkami nad ryzalitami. Dekorację elewacji dopełniają: częściowe licowanie czerwoną cegłą, boniowanie parteru oraz nadokienne naczółki. Oś środkową elewacji frontowej seminarium zaakcentowano rzędem tralek [22].

Budynki są objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków pod nr A-497 z dn. 15.03.2011 r.

Gmach II Gimnazjum, ob. II Liceum Ogólnokształcące, ul. Jałowego 22

Budynek zniszony w latach 1903 - 1904, zapewne wg projektu inż. Bałabana. Posiada eklektyczny wystrój. Jest to piętrowy budynek o dobrych proporcjach, zdobiony skromnym, klasycyzującym detalem architektonicznym [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1103 z dn. 24.06.1981 r.

Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza w Rzeszów - Miłocinie ob. Zespół Szkół Agropresiębiorczości, ul. Miłocińska 75

Powstała w 1906 r. z funduszy Wydziału Krajowego, na terenie folwarku miłocińskiego. Gmach szkolny wzniesiono jako murowany, dwukondygnacyjny. W sąsiedztwie szkoły wzniesiono trójkondygnacyjny spichlerz oraz trzy domy mieszkalne przeznaczone dla dyrektora i nauczycieli oraz woźnego [22].

W latach 1941 - 1944 budynek szkoły wykorzystywany był przez Wehrmacht. W 1944 r. szkoła została uruchomiona ponownie, kilkakrotnie zmieniała nazwę, zawsze wiodącym profilem kształcenia pozostawały kierunki związane z rolnictwem i ogrodnictwem. Od 1999 r. działa tu Zespół Szkół Agropresiębiorczości im. Mikołaja Kopernika [22].

Budynek szkoły to murowany, podpiwniczony, dwukondygnacyjny obiekt, na rzucie prostokąta, z symetrycznymi głębokimi ryzalitami od wsch. strony i płytkimi od zach. Jedenastoosiowa fasada z ryzalitem zwieńczonym szczytem - na osi. Zachowany detal w postaci ramowych podziałów elewacji, opasek okiennych, nadokienników, podokienników, gzymsu pośredniego i okapowego, ozdobnego szczytu nad wejściem, częściowo zachowała się także stolarka okienna oraz drzwiowa zewnętrzna i wewnętrzna [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Krajowa Szkoła Mleczarska w Staromieściu, ob. Technikum Mleczarskie i Zespół Szkół Spożywczych im. dra Tadeusza Ryłskiego, ul. Warszawska 20

Szkoła otwarta została w 1903 r. Dla potrzeb szkoły wykorzystano budynki zbankrutowanej niemieckiej mleczarni parowej spółki Dampfmolkerei Wilkensa i Oswalda. Do istniejącego budynku dobudowano skrzydło złożone z łącznika i nowego budynku wg projektu architekta Tadeusza Stryjeńskiego. Dobudowana część posiada odmiennie opracowaną, modernistyczną elewację. Zespół uległ wielu przekształceniom. W latach 20. XX w. szkoła została rozbudowana. W 1953 r. wzniesiono nowy gmach szkolny, internat i salę gimnastyczną. W pocz. lat 70. XX w. zespół budynków ponownie przebudowano: wyburzono budynek gospodarczy i centralną część najstarszego budynku szkolnego [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Budynek dawnej szkoły żydowskiej, ul. Bożnicza 2

Wybudowany po pożarze miasta w 1842 r., w miejscu budowli z XVIII w., zapewne z wykorzystaniem relikwów jej piwnic. Usytuowany został na terenie ówczesnej dzielnicy żydowskiej tuż przy synagodze staromiejskiej. Pomimo przekształceń obiektu dokonanych zwłaszcza w związku z jego adaptacją w latach 70. XX w. na potrzeby Archiwum Państwowego, bryła budynku jest ważnym elementem przestrzennym zabudowy tej części miasta [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1001 z dn. 22.06.1988 r.

Banki

Bank Austro - Węgierski, ul. 3 Maja 21, 1905 r.

Wzniesiony wg proj. krakowskiego architekta Teodora Hoffmanna. W 1938 r. przebudowany przez Kazimierza Michalskiego. Neoklasycy z elementami modernizmu. Wolnostojący, dwukondygnacyjny, wysoko podpiwniczony budynek na rzucie podkowy, nakryty czterospadowym dachem. Na osi fasady pięcioosiowy ryzalit zwieńczony balustradką. Wysoka partia cokołowa i parter - boniowane, kondygnacje rozdzielone gzymsem, w zwieńczeniu profilowany gzyms, w partii ryzalitu - na wolutowych kroksztynach. Na piętrze ryzalitu wysokie arkadowe okna z płycinami podokiennymi, osie okienne rozdzielone pilastrami. Portal w formie pilastrów dźwigających trójkątny szczyt. We wnętrzu uwagę zwracają: geometryczny układ płycin, wielka sala wsparta na 2 kolumnach o głowicach z liści papirusu, hall wejściowy z okładziną z zielonego sztucznego marmuru [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1185 z dn. 28.02.1983 r.

Bank Kasy Oszczędności, ul. 3 Maja 23

Wybudowany w latach 1906 - 1908, wg proj. Jana Perosia ze Lwowa, zdobywcy II nagrody w konkursie na projekt. Budynek wyróżnia się rozczłonkowaną bryłą i oryginalną architekturą: eklektyczna elewacja, o wystroju z elementami neogotyku, renesansu i baroku połączonymi w duchu secesji. Budynek spełniać miał podwójną funkcję - użytkowany był jako bank, ale też miał funkcję reprezentacyjną. Ta dwojakość funkcji znalazła swoje odzwierciedlenie zarówno w ukształtowaniu bryły budynku, jak i jego wnętrza [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-806 z dn. 28.06.1993 r.

Hotele

Do okazałych, wyróżniających się w zabudowie miasta końca XIX w. i początków XX w. budynków użyteczności publicznej należały hotele. Zachowane do dzisiaj te zabytkowe budynki pochodzą w głównej mierze właśnie z okresu przełomu wieków oraz z okresu międzywojennego. Wzrost liczby hoteli w mieście przypadający na koniec XIX w. świadczył o ówczesnym rozwoju miasta i wzroście jego znaczenia jako centrum administracyjnego i handlowego. W końcu tego stulecia akta wymieniają 6 hoteli: Grand, Krakowski, Imperial, Luftmaszyna, Trzy Korony i Victoria [22].

Hotel Luftmaszyna, ob. kamienica, na rogu ul. Kościuszki i Słowackiego

Wybudowany w 1833 r., rozbudowany k. lat 80. XIX w. wg planów budowniczego Kazimierza Miecznikowskiego dla Ozjasza Finka, właściciela restauracji w budynku obok, mieszczącym największą w mieście salę widowiskową. Odbывały się w niej spektakle teatrów przyjezdnych, podobno występowała tu także Helena Modrzejewska, a także teatr z Japonii. Po I wojnie światowej zlikwidowano hotel, budynek przebudowano na kamienicę czynszową [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Hotel „Krakowski” na Nowym Mieście, Plac Wolności 2

Budynek z 2 poł. XIX w., gruntownie przebudowany w 1903 r. wg proj. Franciszka Stążkiewicza. Budynek zachował bogatą dekorację architektoniczną: pasy pozornego boniowania parteru, narożny wykusz zwieńczony hełmem, tralkowe balustrady, obramienia okienne [22].

Kilka hoteli zlokalizowanych było w okolicach dworca kolejowego - hotel „Bristol” przy ul. Kolejowej, „Imperial” przy pl. Kilińskiego, czy „Lwowski” przy ul. Grottgera. W okresie międzywojennym powstał m.in. zachowany do dziś modernistyczny budynek hotelu „Polonia” przy ul. Kolejowej [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1183 z dn. 25.07.1988 r.

Hotel „Reichshof”, ul. Asnyka 10

Zbudowany dla barona Stefana Roppa, 30. lata XX w. wg proj. warszawskiego architekt Zygmunta Tarasina. Modernistyczny, o bryle złożonej ze zróżnicowanych wysokościowo elementów, elewacjach rozcłonkowanych rozmieszczonymi rytmicznie, prostokątnymi oknami i kolistymi oknami klatki schodowej. Płaskie dachy, brak dekoracji - to elementy modernizmu połowy lat 30. XX w. Modernistyczna architektura budynku zwraca uwagę elementami nawiązującymi do architektury okrętów - tego rodzaju rozwiązania modne były w połowie lat 30. XX w. i występowały w różnych częściach Polski (Gdynia, Katowice, Warszawa) [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Domy kultury

Dom Kultury WSK, ob. Instytut Muzyki Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Dąbrowskiego 83

Budynek wzniesiony został w latach 1953 - 1956 wg projektu Józefa Polaka wraz z zespołem. Jest podręcznikowym przykładem socrealizmu. Gmach, dobrze wkomponowany w otaczającą zabudowę, został doskonale wyeksponowany - cofnięty w stosunku do linii zabudowy ul. Dąbrowskiego, z zakomponowanym przed

nim obszernym placem z dużymi socrealistycznymi budynkami mieszkalnymi po bokach. Za domem kultury urządzono park zaprojektowany w latach 60. XX w. wg proj. Stanisławy Godyckiej z Rzeszowa. W założeniu miejsce to stanowić miało centrum robotniczego osiedla [22].

Budynek dwukondygnacyjny z trójkondygnacyjną częścią środkową mieszczącą salę widowiskową. Trójosiowa fasada z osią zaakcentowaną rodzajem trójosiowego wgłębnego portyku z kolumnami wielkiego porządku. Pomiedzy kolumnami troje drzwi wejściowych, wyżej - duże prostokątne okna z metalowymi balustradami. W osiach skrajnych elewacji prostokątne płyciny flankowane pilastrami. Elewacje zwieńczone są belkowaniem i malowanym fryzem o motywach kwiatowych i profilowanym gzymsem wieńczącym. Ponad gzymsem balustrada obiegająca całość budynku. We wnętrzu, po generalnym remoncie, częściowo zachowano pierwotny wystrój z lat 50. XX w., a częściowo z lat 60. XX w. [22].

Fotografia 27. Widok na Dom kultury WSK [19].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-974 z dn. 28.01.1992 r.

Obiekty użyteczności publicznej doby socrealizmu

Szybki rozwój Rzeszowa w okresie powojennym jako stolicy województwa wpłynął na powstanie w mieście kilku obiektów użyteczności publicznej charakterystycznych dla architektury okresu socrealizmu. Oprócz ww. budynku Domu Kultury WSK:

- gmach Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, obecnie Podkarpacki Urząd Wojewódzki, wg projektu Ludwika Pisarka przy współudziale architekta warszawskiego Marcina Weinfeldta, ul. Grunwaldzka 15; (objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków nr A-1499 z dn. 01. 12. 2017 r.),
- Dom Partii, gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, obecnie siedziba Sądu Apelacyjnego, ul. Piłsudskiego 28, wg projektu Józefa Polaka. Obiekt reprezentatywny dla architektury socrealizmu: zwarta, masywna bryła, elewacja frontowa z monumentalną kolumnadą; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa,
- Budynek Komendy Wojewódzkiej Policji, ul. Dąbrowskiego 30, projekt Gerarda Pająka; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa,
- Budynek kina „Zorza”, ul. 3 Maja 28; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa,
- Ośrodek Rehabilitacyjno - Edukacyjno - Wychowawczy, ul. Staszica 10; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa,
- Szpital MSWiA, ul. Krakowska 16; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa,
- Budynek Wydziału Komunikacji UM, Plac Ofiar Getta 7; uwzględniony w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa [22].

Architektura koszarowa

Budownictwo wojskowe ma w Rzeszowie wielowiekową tradycję. Do dzisiejszych czasów zachowały się jednak głównie zespoły koszarowe powstałe za czasów monarchii austro-węgierskiej. Ponieważ dopiero w tym czasie w Rzeszowie pojawiły się stałe jednostki wojskowe, którym należało zapewnić zaplecze - mieszkania/koszary, magazyny, itp. Pierwszy garnizon pojawił się niedługo po zajęciu Galicji przez wojska austriackie. Został rozlokowany na terenie zespołu klasztorного reformatów (rzeszowskie zgromadzenie zostało skasowane). Z czasem większość zabudowań rozebrano, a z pozyskanego materiału budowano nowe obiekty magazynowe. Kościół również został przeznaczony na cele wojskowe - magazyn (wprowadzono nowe kondygnacje we wnętrzu), a obok wybudowano piekarnię (ob. ul. Reformacka). Ówczesny rzeszowski magazyn żywnościowy, należał do większych w Galicji. Budynki na terenie zespołu poreformackiego były używane na magazyny również przez wojsko polskie po odzyskaniu niepodległości. Zespoły koszar austriackich użytkowane były również w późniejszych czasach, otrzymały wówczas nowe nazwy [22].

Koszary Kraińskiego (Koszary Hallera), ul. Piłsudskiego 8-10

Najstarszy budynek o funkcji koszarowej, wzniesiony w latach 20. XIX w., prawdopodobnie na zajazd, w latach 40. XIX w. został zaadaptowany przez właściciela na koszary. Otrzymał formę piętrowego czworoboku z dużym wewnętrznym dziedzińcem. Pomieszczenia na piętrze skrzydeł (oprócz pld.) skomunikowano zewnętrznymi galeriami. Elewacja frontowa rozczłonkowana parami pilastrów, zwieńczona gzymsem koronującym. W skrzydle frontowym zlokalizowano sieć przejazdową. Koszary otrzymały nazwę ich właściciela, ponieważ były własnością prywatną, a miasto mające obowiązek kwaterunkowy wynajmowało je dla wojska [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-632 z dn. 27.11.1989 r.

Koszary Hasklerowskie (Koszary Bema), po pld. stronie ul. Piłsudskiego 21

Początkowo był to jeden budynek z lat 40. XIX w. oraz prostopadły do niego budynek gospodarczy. W 1884 r. wzniesiono budynek równoległy do pierwszego, przy ob. ul. 8 Marca. Całość stworzyła zespół koszarowy z placem musztrowym oraz budynkami gospodarczymi. W zabudowaniach mieścił się również szpital [22].

W 2 poł. lat 70. XIX w. koszary Kraińskiego i Hasklerowskie zostały wykupione przez miasto unowocześnione. W 1889 r. w koszarach Kraińskiego zostało otwarte kasyno wojskowe. Kolejne zmiany w strukturze rzeszowskiego garnizonu związane były z rozpoczętą w 1868 r. reformą całego wojska monarchii austro-węgierskiej. Jej wynikiem było zwiększenie obsady rzeszowskich jednostek. W następstwie, w 1884 r. powstał przy ob. Pl. Kilińskiego budynek dla kadr 55 batalionu Obrony Krajowej (OK) - tzw. I koszary OK [22].

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1275 z dn. 24.06.1981 r.

I koszary Obrony Krajowej (Koszary Kilińskiego), Pl. Kilińskiego 1

Powstały w 1884 r., pierwszy w Rzeszowie budynek od podstaw wybudowany na potrzeby wojskowe. Piętrowy budynek o prostych podziałach ramowych, dekorowany ryzalitami i gzymсами. W 1887 r. wybudowano drugi budynek dla 56 batalionu (ul. Batorego 9): rozłożysty murowany, dwukondygnacyjny, 23-osiowy. Fasada dzielona trzema ryzalitami, o rozbudowanej dekoracji, ozdobiona została boniowaniem, gzymсами i opaskami okiennymi [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

II Koszary Obrony Krajowej (Koszary Kilińskiego), ul. Batorego 20

Powstał na pocz. I. 90. XIX w., jest to dwupiętrowy budynek.

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Koszary kawaleryjskie (Koszary Głowackiego), ul. Lwowska 5

Wzniesione w miejscu baraków nad Wisłokiem w latach 1895 - 1898. Po płn. stronie ul. Lwowskiej. Powstał potężny zespół murowanych, parterowych budynków krytych cztero- i dwuspadowymi dachami pokrytymi dachówką. Przystosowane do potrzeb kawaleryjskich mieściły m.in. stajnie, a najbardziej charakterystycznym budynkiem była ujeżdżalnia. Obecnie zespół przetrwał w mało zmienionej formie, oprócz dysharmonizującego, obecnie głównego, wielokondygnacyjnego budynku powstałego zapewne w I. 50. XX w. Zdecydowana większość budynków zachowała swoją bryłę, kształt połaci, stajnie (ob. budynki nr 18, 19, 20, 21, 22, 23) posiadają także skromny wystrój architektoniczny - gzymsy, nadproża okienne dekorowane łukami odcinkowymi z kluczem [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Zespół koszar piechoty (Koszary Poniatowskiego), ul. Lwowska 4

Koniec XIX w. Obecnie historyczny zespół tworzą trzy budynki: wartownia usytuowana wzdłuż ul. Lwowskiej, położony w głębi budynek koszarowy na rzucie litery E oraz znajdujący pomiędzy nimi budynek magazynowy [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Koszary 3 pułku ułanów (Koszary Piłsudskiego), na Rzeszów - Wygnańcu przy ul. Dąbrowskiego 22 wraz z gmachem Komendy Wojewódzkiej Policji

Teren zagospodarowany w 2 poł. lat 90. XIX w. wg proj. Hołubowicza, zbudowane przez firmę Hojarczyk i Wimmer z Wieliczki. Powstał duży zespół obiektów o zróżnicowanych funkcjach, w kolejnych latach przebudowywanych stosownie do potrzeb stacjonujących tu jednostek. Całość zespołu jest dobrze czytelna, zachowała się także większość budynków wzniesionych na przełomie XIX/XX w. Oprócz pojedynczych obiektów, nadal użytkowane przez jednostkę wojskową. Część budynków zachowała oryginalne bryły, niektóre (nr 17 i 30), zachowały także architektoniczny wystrój elewacji. W skład zespołu wchodzi również ujeżdżalnia. W 1914 r. zespół adaptowany został na potrzeby pułku artylerii OK, prace wykonał rzeszowski budowniczy Emilewicz. Ponowna rozbudowa miała miejsce w 30. latach XX w. [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Strzelnica przy ul. Strzelniczej 33

Zlokalizowana na płn. od Staroniwy, I. 90. XIX w. Zachował się jeden z zabytkowych budynków: murowany, parterowy o skromnym wystroju elewacji, który powstał zapewne po 1920 r. [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Duże koszary piechoty OK (Koszary Sobieskiego), ul. Langiewicza 4

Powstały w 1901 r., wybudowane przez K. Hołubowicza na siedzibę sztabu i batalionu 17 pp OK. Budynki na zach. od ob. ul. Langiewicza zachowały trójkondygnacyjną bryłę, prosty podział ramowy elewacji; w budynkach przy ulicy - także fryz koronujący w formie kimionu. Uzupełnieniem koszar było powstanie w 1907 r., przy ul. Hoffmanowej 4, zespołu nowoczesnego szpitala, co zakończyło zasadniczy cykl inwestycyjny w tej jednostce. Szpital składał się z dwupiętrowego budynku głównego (przebudowa w 60. lata XX w.) oraz niewielkiego, parterowego budynku kostnicy o zachowanym wystroju architektonicznym. Szpital pełnił swoją funkcję do 1927 r., kiedy został przekształcony w Izbę Chorych [22].

W całości, zespół koszar Obrony Krajowej w Rzeszowie był pod względem wielkości drugim po Lwowie zespołem tej formacji w całej Galicji. Po odzyskaniu niepodległości szpital pełnił swoją funkcję do 1927 r., kiedy to został zdegradowany do funkcji Izby Chorych [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Infrastruktura kolejowa

Wynalezienie maszyny parowej oraz rozwój, ściśle z tym faktem powiązanej, kolei żelaznej wywarło ogromny, wieloaspektowy wpływ na życie społeczeństw XIX i 1 poł. XX w. Powstanie w Rzeszowie kolejowego węzła komunikacyjnego było dla miasta silnym czynnikiem stymulującym jego rozwój gospodarczy, ułatwiało wymianę towarów, dynamizowało rozwój demograficzny, miało nadto wpływ na rozwój jego struktury przestrzennej. Pierwsze połączenie kolejowe uzyskał Rzeszów w 1858 r. w związku z budową w latach 1852 - 1861 r. Kolei Galicyjskiej Karola Ludwika, łączącej Kraków ze Lwowem, a w 1889 r. rozpoczęto budowę nowej linii kolejowej, która połączyła Rzeszów z Jasłem. Pomimo starań Rady Miasta nie udało się w XIX w. przeorsować budowy linii kolejowej z Rzeszowa w kierunku północnym - do Sandomierza. Połączenie takie miało szansę realizacji w okresie powstawania COP-u, na przeszkodzie stanęła jednak wojna. Zrealizowano je dopiero w I. 70. XX w. (i niestety funkcjonowało bardzo krótko) [22].

Rzeszowski zespół kolejowy prawie w całości powstał poza obszarem administracyjnym miasta - na gruntach Ruskiej Wsi. Miejscowość ta dzięki usytuowaniu blisko stacji kolejowej bardzo szybko przekształciła się z osady wiejskiej w osadę kolejowo - rzemieślniczą. Gwałtownie wzrosła tu liczba ludności, a co za tym idzie - liczba inwestycji budowlanych, rozwinął się handel i usługi. Tereny pomiędzy Ruską Wsią a centrum zapełniła zwarta zabudowa a ten szybki proces urbanizacji w konsekwencji doprowadził w 1901 r. do wchłonięcia całej wsi przez miasto [22].

Budowie węzła kolejowego towarzyszyła oczywiście budowa całej infrastruktury związanej z jego obsługą - parowozowni, warsztatów, budynków magazynowo- składowych, administracyjnych, dworcowych, strażnic itp. Część takich historycznych obiektów przetrwała do dzisiaj w niezmienionej postaci, część nie istnieje, a część uległa mniejszym lub większym przekształceniom wskutek zniszczeń wojennych lub innych przyczyn. Wielkie znaczenie strategiczne jakie miały linie i węzły kolejowe powodowało, że podczas działań wojennych obiekty kolejowe były szczególnie narażone na niszczenie przez walczące strony [22].

Zespół dworca głównego, Plac Dworcowy 1

1860 r. - lata 20. XX w. Wielokrotnie niszczone podczas wojen. Składa się z szeregu budynków o różnych funkcjach i stanie zachowania. Dworzec z 1860 r., jeden z ciekawszych budynków dworcowych, przekształcony

w 90. latach XIX w., w 1915 i 1943 r. uległ uszkodzeniom, w latach 50. XX w. został odbudowany i znacznie zniekształcony - ze starego obiektu zachowała się częściowo bryła. Sąsiadujący z dworcem od wsch., duży budynek administracyjny wzniesiono w 90. latach XIX w.: trójkondygnacyjny, pozbawiony został pierwotnego detalu lecz zachował pierwotną formę. Budynki warsztatów pomocniczych na płn. od dworca: fragmentarycznie zachowany detal architektoniczny. Budynek administracyjny z 20. lat XX w., dwie hale warsztatowe (k. XIX w., 1939 - 1945) oraz zapadnia do wyciągania zestawów kołowych usytuowana pomiędzy obiema halami z zespołem urządzeń, zachowane są w stanie dobrym. Budynki hal wachlarzowych parowozowni: jeden całkowicie przekształcony a drugi - rozebrany w 2008 r. Dobrze zachowana jest wieża ciśnieniowa z k. XIX w. lub pocz. XX w. Neogotycki zespół budynków stacji pomp przy moście kolejowym na Wisłoku (budynek pompy parowej, budynek pompy elektrycznej i budynek mieszkalny) jest obecnie nieużytkowany i wymaga remontu. Dwa neogotyckie budynki Dyrekcji Kolei z ok. 1910 r. przy ul. Batorego 24, 26, wyróżniają się wielkością, charakterystyczną bryłą oraz naturalnym kolorem cegły. Dobrze zachowany jest długi budynek administracyjno - magazynowy na zach. od dworca, złożony z czterech połączonych obiektów, z których pierwszy (ob. Komisariat Policji) jest dwukondygnacyjny, pozostałe - parterowe. Warto podkreślić, że tego typu budynki magazynowe, dawniej powszechnie występujące na każdej większej stacji i łatwo rozpoznawalne dzięki detalowi architektonicznemu, są dzisiaj na terenie woj. podkarpackiego rzadkością [22].

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Zespół stacyjny - dworcowy Rzeszów - Staroniwa, os. Pułaskiego, ul. ks. Sondej 4

Tworzą go: dworzec kolejowy (1889 - 1891), budynek administracyjny (ul. ks. Sondej 7), piętrowy budynek mieszkalny (ul. ks. Sondej 9), nastawnia, budynek spedycji oraz starodrzew otaczający zabudowę. Powstał w 90. latach XIX w. Dworzec jest typowym budynkiem dworcowym wznoszonym wg urzędowych dyrektyw austriackich. Jest to budynek piętrowy flankowany krótkimi, parterowymi skrzydłami i długim zadaszeniem na słupach - od strony torów. Część piętrową budynku, z szachulcową ścianką kolankową, kryje naczółkowy dach dwuspadowy, natomiast parterowe skrzydła nakryte są dachami dwuspadowymi. Położony obok wydłużony, piętrowy budynek mieszkalny również zachował w znacznym stopniu swą pierwotną dekorację i formę, pomimo zmiany dachu z mansardowego na prosty, dwuspadowy.

Obiekt ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Budownictwo mieszkaniowe

Architektura willowa [22]

Architektura willowa - domy o charakterze reprezentacyjnym budowane w ogrodach nie występują zbyt licznie na terenie Rzeszowa w porównaniu do podobnych miast tej skali. W 2 poł. XIX w. i na początku XX w. w miastach ówczesnej Galicji, na zapleczu centrów miast powstawały dzielnice willowe. Zapewne brak koncepcji urbanistycznej, opracowanego planu „regulacji” miasta spowodował, że w Rzeszowie dzielnice willowe nie wykształciły się. Pojedyncze wille powstawały w ścisłym centrum (róg Jagiellońskiej i Zygmuntowskiej, Alsa) oraz na jego obrzeżach i przy drogach wylotowych z miasta. Przykładem namiastki takiej dzielnicy jest Aleja Pod

Kasztanami, gdzie wzniesiono trzy, malowniczo usytuowane wille, powstałe w niewielkich odstępach czasu począwszy od końca XIX w.

Typowy przykład architektury willowej na terenie Rzeszowa reprezentują następujące obiekty: Willa W. Pilińskiego, Aleja Pod Kasztanami 8, „Willa pod Sową” Al. Kasztanowa 10, Willa, Aleja Pod Kasztanami nr 2/4/6, Willa, ul. Alsa 8, Willa Holzerówka, ul. Sokoła 7, Willa, ul. Unii Lubelskiej nr 4, Willa, ul. Chrzanowskiej 10, Willa, ul. Kasprowicza 6, Willa, ul. Króla Augusta 16.

Kamienice [22]

Zabytkowe kamienice zachowane na terenie Rzeszowa są przede wszystkim świadectwem rozwoju miasta począwszy od poł. XIX w.

Do poł. XIX w. piętrowe kamienice i parterowe domy murowane występowały jedynie wokół Rynku i jego najbliższej okolicy, tj. przy ulicach: Pańskiej (ob. ul. 3 Maja), Krakowskiej (ob. ul. Jałowego), Sandomierskiej (ob. ul. Grunwaldzkiej).

Najważniejszy plac miasta - Rynek posiada obecnie zabudowane trzy pierzeje: pld. - wsch. i ptn. W pozbawionej dziś zabudowy pierzei zach. stoi jedynie Ratusz. Obecnie zachowane pierzeje tworzą w większości dwukondygnacyjne, rzadziej trójkondygnacyjne kamienice powstałe w okresie XV - XX w. Zabudowa została ukształtowana po wielkim pożarze Rynku w 1842 r., który doszczętnie strawił wszystkie domy. Kamienice przyrynkowe wielokrotnie przebudowywane i nadbudowywane przeszły swoistą ewolucję budowlaną. Ostateczną bryłę, formę i wystrój architektoniczny otrzymały w zasadzie dopiero na przełomie XIX/XX w. i w pocz. XX w. W tym czasie rozpoczął się także proces zabudowywania wolnych działek przyrynkowych oraz niezabudowanych miejsc na zapleczach działek. Na zapleczu pld. pierzei rynkowej wykształciła się zabudowa ptn. pierzei ulicy „zatylniej”, która grupowała żydowską zabudowę powstającą, dosyć chaotycznie, już od końca XVII w. Tak więc począwszy od poł. XIX w. i w 2 poł. stulecia nadbudowane zostały niemal wszystkie budynki w rynku Starego Miasta i w dużej części Nowego Miasta.

Duży wpływ na zmianę oblicza architektonicznego miasta, zwłaszcza od lat 90. XIX w., wywarła działalność w Rzeszowie kilku architektów, którzy w indywidualny sposób przenieśli na rzeszowski grunt nowe nurty i tendencje rozwijające się w galicyjskiej architekturze końca XIX w. Zaliczyć do nich należy: Kazimierza Hołubowicza, Piotra Emilewicza, Tadeusza M. Tekielskiego, Ludwika Holzera, Izaaka Appermana. Duże znaczenie miała też działalność architektów przybyłych z większych ośrodków, przede wszystkim z Krakowa, jak Tadeusz Stryjeński czy Zygmunt Hendel.

W k. XIX w. zabudowa Rzeszowa nawiązywała do form historyzmu - najczęściej neorenesansu. Nadal obowiązywał też detal o klasycystycznej proveniencji z boniowanymi elewacjami parteru, między kondygnacyjnymi gzymsami, otworami okiennymi zdobionymi naczółkami i płaskimi podokiennymi płycinami. Zauważalne są jednak pewne zmiany: stopniowo wzrastały rozmiary kamienic, zaczęły pojawiać się budynki trójkondygnacyjne oraz nowa forma kamienicy - kamienica czynszowa o charakterystycznym rzucie zabudowy w czworobok z małym podwórkiem w środku. Reprezentacyjne kamienice zlokalizowane były przede wszystkim w Rynku oraz przy obecnych ulicach: 3 Maja, Zamkowej, Jałowego, Jagiellońskiej, Zygmuntowskiej,

Grunwaldzkiej, Kościuszki. Ulica 3 Maja przed rozbiorem nazywana Pijarską, a następnie Pańską miała szczególnie reprezentacyjny charakter.

W architekturze obecnego Rzeszowa istotną rolę ogrywają też kamienice wzniesione w początkach i pierwszej dekadzie XX w. Znajdujemy też realizacje nawiązujące do secesji. W tym czasie swoje realizacje w Rzeszowie wykonali m.in. dwaj znani architekci - Tadeusz M. Tekielski i Piotr Emilewicz.

Kamienica Tekielskiego, wybudowana przy ul. 3 Maja 32, w 1910 r. - to eklektyczny budynek należący do czołowych przykładów rzeszowskiej architektury późnego historyzmu. Usytuowana w narożu ulic, zbudowana została na rzucie wieloboku, z trójboczną fasadą. Wysoko podpiwniczona, trójkondygnacyjna, z użytkowym poddaszem zaznaczonym wąskimi oknami - w bocznych częściach fasady. Środkowa część fasady zwieńczona wysokim, trójkątnym szczytem z trójdzielnym oknem, rozczłonkowana jest dwukondygnacyjnymi wykuszami na potężnych schodkowych konsolach - w osiach skrajnych. Uwagę zwraca półkoliście zamknięty portal wejściowy z drzwiami o dekoracyjnej secesyjnej kracie. W pracach architekta widoczne jest nawiązanie do twórczości znanego architekta Teodora Talowskiego, którego jednym z głównych naśladowców na terenie Galicji był Tadeusz M. Tekielski. Kolejnym interesującym przykładem naśladownictwa twórczości T. Talowskiego jest rzeszowska kamienica przy ul. Jałowego 27.

Charakterystycznym przykładem dzieł Piotra Emilewicza jest, m. in., kamienica na rogu ul. Jagiellońskiej 1 i 3 Maja 18, z wyeksponowanym narożnikiem w formie półokrągłego wykuszu, której styl określono jako „historyzm zmodernizowany”. W podobnym duchu wzniesiono okazałą kamienicę z dekoracyjnymi szczytami, wykuszami i balkonami przy ul. Sobieskiego 12 (pl. Wolności 3), przypisywaną Emilewiczowi oraz tzw. kamienicę Weiberga wzniesioną ok. 1910 r. wg projektu Ludwika i Karola Holzerów przy obecnej ul. Kreczmera. Do ważnych dzieł Piotra Emilewicza należy zbudowany w 1912 r. dom własny - obecnie kamienica przy ul. Zygmuntowskiej 2 z charakterystycznym wykuszem w osi środkowej elewacji frontowej. Niektórzy badacze przypisują Emilewiczowi kolejne realizacje: kamienicę przy ul. Jagiellońskiej 4, zdobioną pilastrami w wielkim porządku kamienicę przy Jagiellońskiej 7 i kamienicę przy ul. 3 Maja 24.

Wspomniane powyżej kamienice projektowane przez dwóch znaczących w Rzeszowie architektów - T. Tekielskiego i P. Emilewicza stworzyły w rejonie ulic Jagiellońskiej, Zamkowej i Zygmuntowskiej i częściowo 3 Maja harmonijnie skomponowany zespół.

Wśród architektów działających w Rzeszowie od lat 90. XIX w. do I wojny światowej warto zwrócić uwagę na Izaaka Appermana, wiedeński projektant rządowy, autora projektu i wykonawcę budynku z początku XX w. przy ul. 3 Maja 11 o bogatej dekoracji. Projektował Urząd Skarbowy w Rzeszowie, ob. budynek Funduszu Zdrowia, magazyn tytoniowy, ob. areszt w zespole Miejskiej Komendy Policji. Być może wg jego projektu wzniesione też zostały kamienice przy ul. Przesmyk 2 i ul. Króla Kazimierza 29 oraz ul. Lisa Kuli 6. Architekt ten działający w dużej mierze dla zleceniodawców narodowości żydowskiej stosował dość powtarzalny kostium architektoniczny - płytkie boniowania elewacji, podkreślone osie okienne, ornament złożony z geometrycznych form. Taki typ dekoracji występuje w rejonie Nowego Miasta, w pld. pierzei Placu Śreniawitów i w budynkach na początku ul. Dąbrowskiego.

W kamienicach z 20. lat XX w. chętnie stosowano środki formalne epoki historyzmu. Np. kamienica przy ul. Jagiellońskiej 18 - nakryta mansardowym dachem, ozdobiona arkadkowym fryzem czy wspomniana

kamienica przy Jagiellońskiej 7 z pilastrami w wielkim porządku, przypisywana Emilewiczowi. Mansardowy dach kryje kamienicę przy ul. Grunwaldzkiej 5 - o regularnej kompozycji fasad. Z końca lat. 20. XX w. pochodzi dom na rogu ulic Dąbrowskiego i Unii Lubelskiej, z tarasem wspartym na dwóch tokańskich kolumnach.

Od poł. lat 30. XX w. w architekturze kamienic przeważać zaczęły rozwiązania modernistyczne. Pozbawione detalu architektonicznego Np. kamienica Uzarskich, ul. Dekerta 1, 1935 r. wg proj. Karola Holzera, z narożnymi balkonami - loggiami. Tego samego autora kamienice przy ul. Jagiellońskiej 12, Sobieskiego 3, Asnyka 2a, czy wille przy ul. Lenartowicza 20 i ul. Króla Stanisława Augusta 1. Inne przykłady: to Kamienica dla córki prezydenta miasta Romana Krwotyogulskiego przy ul. Jagiellońskiej 32, wg projektu ówczesnego architekta miejskiego - Tadeusza Mulickiego, z elewacją zaakcentowaną trójkątnym wykuszem i balkonami obejmującymi narożnik budynku; oraz kamienica ul. Kraszewskiego 7 - duża trzypiętrowa kamienica z zaokrąglonym narożnikiem objętym długim balkonem, z mocnym pionowym „elementem” w formie okna klatki schodowej. Kolejnym przykładem jest kamienica na rogu ulic: Jagiellońskiej i Lisa - Kuli; 4. Na rogu Asnyka i Sobieskiego wzniesiona w 1937 r. wg proj. Jerzego Mackiewicza pod kierunkiem Karola Holzera; 5. Na rogu Targowej i Naruszewicza oraz kamienice przy ulicach: Dekerta 3 i 5, PCK 4 i 8, R. Alsa 2.

Obok kamienic powstawały też bloki budowane dla rodzin wojskowych przy ulicach Szopena i Langiewicza. Blok przy ul. Szopena - o rozbudowanej kompozycji - posiada ciekawie rozwiązany zaokrąglony, „cofnięty” narożnik zaakcentowany biegnącymi przez całą wysokość lizenami. Uwagę zwraca też prosta, lecz dominująca skalą, bryła budynku przy ul. Grunwaldzkiej 6 wybudowanego w 1936 r. dla firmy „Schaiter i Ska” wg proj. Józefa Wetzsteina.

Budownictwo drewniane [22]

Ponad 90% budownictwa drewnianego zachowanego w granicach administracyjnych miasta Rzeszowa, które znajduje się w GEZ to budownictwo wiejskie występujące w dzielnicach, które jeszcze do I. 50. XX w. w większości były odrębnymi wsiami (Biała, Budziwój, Drabinianka, Pobitno, Przybyszówka, Słocina, Staromieście, Staroniwa, Wilkowyja, Zalesie, Załęże, Zwiężczyca, Matysówka, Pogwizdów Nowy, Bzianka, Miłocin). Zdecydowanie największą grupę tworzą budynki zachowane na Staromieściu (ok. 100 obiektów), następnie

w Pobitnie i Staroniu (ponad 30), Budziwoju, Słocinie, Drabiniance (ok. 20), w pozostałych wsiach - poniżej 10 w każdej. Naturalnie ogólny zasób budynków drewnianych jest znacznie większy - w GEZ ujęte zostały wyselekcjonowane, najciekawsze, najlepiej zachowane przykłady tego budownictwa.

Podczas prac terenowych związanych z rozpoznaniem zasobu niejednokrotnie stwierdzano brak obiektów bądź też gruntowną przebudowę budynków znajdujących się w GEZ Rzeszowa. Budynki nieistniejące lub przebudowane w sposób uniemożliwiający określenie ich cech historycznych i stylowych zostały wykreślone z ewidencji. Niemniej następne również ulegają modernizacji, w większości wypadków naruszającej i przekraczającej kanon budownictwa ludowego, wypaczając jego obraz. Modernizacja obejmuje z reguły: wymianę więźby, zmianę formy dachu, pokrycia, rozbudowę czy nadbudowę budynku, ocieplanie zrębu grubym styropianem, stosowanie tynków, sidingu, wymianę stolarki drzwiowej i przede wszystkim, bardzo powszechną, wymianę stolarki okiennej na okna z PCV, w większości przypadków związaną ze zmianą wielkości otworów i ich proporcji, stosowanie nietradycyjnych okien, np. bezpodziałowych lub z podziałem poziomym. Pomimo tego

opisanego wyżej pesymistycznego obrazu zachowania zasobu budownictwa drewnianego należy podkreślić, że na ok. 50 obiektów datowanych na XIX w. około połowa to budynki stosunkowo mało przekształcone.

Dominującą konstrukcją jest w omawianym budownictwie konstrukcja wieńcowa (zrębowa), czasem wspomagana systemem sumikowo - łątkowym, głównie przy otworach wejściowych do budynku (gdzie rolę łątki pełni wpuszczony w podwalinę jeden ze słupów ościeżnicy drzwi przedłużony do oczepu), czy łączeniu krótkiej, dostawionej do budynku mieszkalnego w późniejszym czasie części gospodarczej. W zwęgłowaniach belki łączone są na obłap z pozostawionymi krótkimi ostatekami (w budynkach najstarszych) oraz - głównie w budynkach z I. 20 - 40. XX w.: na jaskółczy ogon, czasem również z pozostawionymi krótkimi ostatekami. Powszechne szalowanie domów (ok. 90% obiektów) w znacznym stopniu utrudnia bardziej szczegółowe analizy odnośnie stosowanych materiałów i szczegółów konstrukcji.

Powszechne do pocz. XX w. wysokie dachy czterospadowe, nadające budynkom szczególnych proporcji, na obszarach wiejskich kryte prawie wyłącznie słomą, nie występują. Podobnie jak budynki kryte strzechą. Niezmienioną formę dachu czterospadowego odnotowano w kilku przypadkach (np. ul. Studzianki 42, Budziwój). Większość najstarszych zachowanych domów posiada obecnie proste dachy dwuspadowe, czasem naczółkowe. Te ostatnie, powszechne zwłaszcza od lat 20. XX w., występują na terenie Rzeszowa najczęściej.

Większość domów mieszkalnych na terenie siedliska zwrócona jest do drogi ścianą szczytową. Wszystkie odnotowane budynki mieszkalne i mieszkalno-gospodarcze to budynki szerokofrontowe. Program przestrzenny zachowanych obiektów jest bardzo zróżnicowany: od klasycznego jednotraktu (izba - sień - komora), niekiedy zredukowanego tylko do sieni i izby (np. na Staromieściu), poprzez domy półtraktowe (izba - sień i kuchnia - komora) po obiekty bardziej rozbudowane, dwutraktowe. Czasem program przestrzenny domów jest poszerzony o dodatkowe pomieszczenie gospodarcze (np. wozownia) lub inwentarskie, wznoszone równocześnie z budynkiem mieszkalnym lub dostawiane w okresie późniejszym.

Dekoracja domów jest najczęściej bardzo skromna. Jeśli występuje, sprowadza się zasadniczo do ozdobnego wyrzynania dolnych końcówek desek szalunku szczytów, układania szalunku szczytów w „jodełkę”, czy rzadziej już występującego wyrzynania wiatrołapów w „koronkę”, stosowania ozdobnego listwowania szalunku z fryzem arkadkowym w zwieńczeniu ścian, malowania listwowania szalunku w kolorze innym niż sam szalunek. Nie brak motywu promienistego zachodzącego słońca tzw. słonecka (szczyt ganku domu, ul. Beskidzka 106). Całkowity brak dekoracji zachowanych drewnianych obramień okiennych równoważony jest przez bardziej dekoracyjnie traktowane drzwi wejściowe, chociaż przykładów na to zachowało się niewiele. Ciekawym elementem dekoracyjnym, występującym zwłaszcza w okolicach Pobitna jest „pseudoboniowanie” narożników ścian profilowanymi kwadratowymi i prostokątnymi deseczkami, naśladującym niewątpliwie boniowanie narożników ścian budynków murowanych. W niektórych obiektach to „pseudoboniowanie” ujmuje również otwory wejściowe do budynku.

Zdecydowanie bogatsze w dekorację są dostawiane najczęściej w późniejszym czasie ganki z dużymi płaszczyznami okien o bogatych podziałach wewnętrznych, z odcinkowo kształtowanymi szczeblinami, często bardzo ozdobnymi i dekoracyjnymi szczytami.

Nieoszalowany zrab ścian jest rzadkością. Jeśli występuje - jest w przypadku budynków najstarszych bielony, jednak najczęściej jest malowany środkiem ochronnym i ewidentnie nie jest traktowany jako element dekoracyjny.

Typowe, drewniane domy miejskie i podmiejskie o charakterze willowym, z rozbudowanym programem przestrzennym, złożonej bryle i oryginalnym detalu w zasadzie nie występują. Tym cenniejsze są zatem te zachowane nieliczne przykłady z k. XIX i 1 ćw. XX w., przy ulicach: Króla Augusta 22, Lwowska 8 (A-762 z dnia 13.04.1981 r.), Partyzantów 17, zespół domu obejmujący dom oraz studnię przy ul. Wierzbowa 4-6 (A-1240 z dnia 04.09.1991 r.). Część obiektów, szczególnie w miejscowościach gdzie oddziaływanie Rzeszowa było silniejsze, można zaliczyć do skromnej mieszkalnej architektury podmiejskiej (zwłaszcza zach. okolice cmentarza na Pobitnie).

Nielicznie zachowane wolnostojące budynki gospodarcze (kuźnie, wozownie, spichlerze, stodoły), w każdym odnotowanym przypadku konstrukcji zrębowej, są w większości przystosowane do nowych funkcji (najczęściej garaże), lub pozostają nieużytkowane. Są to zarówno duże budynki szerokofrontowe (np. ul. Paderewskiego 142) jak i niewielkie, wąskofrontowe (np. wozownia, ul. Prusa 42).

Zabytkowe założenia zieleni [22]

Ogród Miejski im. Solidarności - usytuowany przy ul. Reformackiej, najstarszy z rzeszowskich parków, między ulicami Dąbrowskiego, Chrzanowskiej i Langiewicza, zlokalizowany jest na terenie dawnego ogrodu klasztorного franciszkanów reformatów. Ogród klasztorный założony został w XVIII w. wraz z powstaniem zespołu kościelno - klasztorного. Obraz ukształtowanego już w całości zespołu: kościół, klasztor, zabudowania gospodarcze i rozległy ogród - ukazuje plan Wiedemanna z 1762 r.

Po kasacji zakonu w 1787 r. nastąpiło oddzielenie ogrodu od zespołu i w 1871 r. - przekształcenie go w park miejski. W latach 30. XX w. powiększono park o teren wzdłuż ul. Langiewicza, tzw. „nowy park” oraz niewielki obszar od strony ul. Dąbrowskiego. W ogrodzie powstała altana, w której grywała wojskowa orkiestra i odbywały się festyny. W części płu. - wsch. mieścił się domek ogrodnika i mała oranżeria. W 1927 r. wmurowano kamień węgielny pod pomnik J. Słowackiego. Po 1945 r. wybudowano drewniany pawilon kawiarni w pobliżu stawu (nieistniejący). W 1952 r. ustawiono rzeźby z pałacu w Siarach oraz fontannę Dionizosa (rzeźby i fontannę zwrócono w 1979 r.). W latach 60. XX w. park uległ przekształceniom wg projektu architekta Stanisława Majki: rozebrano ogrodzenie, pawilon kawiarni, domek ogrodnika i cieplarnię, przekształcono staw, założono rosarium i kwiatowe rabaty. W l. 70. XX w. żwirowane alejki zastąpiono asfaltowymi. W 2007 r. ustawiono zostały rzeźby czterech pór roku, w 2008 r. - nową fontannę. Prace związane z odnową parku zostały zakończone w 2020 roku i obejmowały m.in. budowę fontanny, wykonanie nowych alejek parkowych, montaż elementów małej architektury.

Park założony jest na planie prostokąta z głównym wejściem od ul. Dąbrowskiego. Poprzeczne ścieżki dzielą przestrzeń na prostokątne wnętrza. W płu. - zach. części, w której położony był staw, znajduje się fontanna. Najstarsze okazy drzewostanu posiadają ok. 200 lat, najliczniej występują drzewa w wieku ok. 100 lat. Obok drzew rodzimych, jak: kasztanowce, brzozy, dęby, lipy, klony, występują tu także okazy egzotyczne, m.in. orzech czarny, platan klonolistny, katalpa, wiąz górski, kasztan jadalny.

W latach 2019-2020 Gmina Miasto Rzeszów realizowała zadanie inwestycyjne pn. „Rewitalizacja Ogrodu Miejskiego im. Solidarności”. Pierwszy etap prac realizowano w 2019 r. i obejmował on głównie rozbiórkę nawierzchni z mieszanek mineralno-bitumicznych oraz prowadzenie robót ziemnych związanych z przygotowaniem terenu pod podbudowę pod nawierzchnię z kostki granitowej i nawierzchnię asfaltową. Prace kontynuowane były w 2020 r., kiedy to zrealizowano drugi etap inwestycji, który objął następujące działania: wykonanie nowych alejek parkowych z betonu asfaltowego, budowa fontanny, wymiana oświetlenia terenu, wykonanie placu zabaw wraz ze strefami bezpieczeństwa z płytek granitowych, montaż elementów małej architektury oraz modernizacja zieleni poprzez nowe nasadzenia i założenie trawników.

Ogród wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1234 z dn. 19.11.1991 r.

Park im. Szafera w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Słocinie, wzdłuż ulic Powstańców Śląskich i Paderewskiego. Powstał w XIX w. jako element założenia dworsko - pałacowego o powierzchni ok. 6 ha.

Najstarsza faza rozplanowania ogrodów pochodzi zapewne z XVIII w. Na mapie katastralnej z poł. XIX w. widoczne jest rozległe założenie dworsko - parkowe i folwarczne. Dwór znajduje się we wnętrzu parku o wielobocznym obrysie, z głównym wjazdem od strony wsch. - od strony folwarku. Przed płd. elewacją dworu - owalny gazon. Park posiada kompozycję swobodną, kształtowaną przez swobodnie rozplanowane ścieżki, drzewa, niską zieleń. W płn. części parku znajdowały się stawy.

Pomimo niekorzystnych przekształceń w 2 poł. XX w. nadal czytelna jest sieć dróg o nieregularnym układzie. Częściowo zachowały się też elementy układu hydrologicznego. Bardzo bogaty jest zestaw gatunkowy drzew, wśród których znajdują się pomniki przyrody (m.in. buk, dąb szypułkowy, jesion wyniosły, płatan klonolistny, sosna wejmutka i tulipanowiec amerykański). Z gatunków krajowych występują tu skupienia grabu pospolitego, lipy drobnolistnej i szerokolistnej, brzozy brodawkowatej, kasztanowca, dębu szypułkowego, a także różnych odmian topoli. Z gatunków obcych znajdujemy też m.in. okazy dębu czerwonego czy orzecha czarnego.

Park wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-338 z dn. 19.08.1968 r.

Park w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Załęże, ul. Wandy Hrabiny Tarnowskiej od średniowiecza funkcjonował tu folwark, a jego kolejnymi właścicielami byli Rzeszowscy i Spytek Ligęza.

Spośród elementów dawnego zespołu zachował się pałac, park, brama wjazdowa i mur ogrodzeniowy, aleje i szpalery prowadzące do zespołu. W bezpośrednim otoczeniu pałacu skupione są najcenniejsze nasadzenia parku, jak: pomnikowe dęby szypułkowe, jesion wyniosły i sosny wejmutki, po płn. i wsch. stronie pałacu znajdują się aleje grabowe, także lipowa aleja prowadząca do bramy wjazdowej i lipowe szpalery przy ul. Załęskiej - po płn. i płd. stronie wjazdu, stanowiące istotne elementy zespołu. Prawdopodobnie lipowa aleja oraz szpaler lipowy po płd. stronie wjazdu do zespołu pochodzą z początków XX w., natomiast szpaler lipowy płn. - z domieszką kasztanowca pospolitego - może pochodzić z 1 ćw. lub początku 2 ćw. XX w.

Park jest wpisany do rejestru zabytków jako część założenia dworsko-parkowego pod nr A-308 z dn. 16.02.2009 r.

Park w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Staromieściu, ul. Rycerska - pierwszy murowany dwór w Staromieściu, zapewne z 2 poł. XVIII w., w poł. XIX w. otoczony był niewielkim parkiem widocznym na planie katastralnym z 1849 r. Park usytuowany był w płd. - wsch. części założenia, od płn. i zach. graniczył

z zabudowaniami gospodarczymi. Powierzchnia parku zmieniała się, gdyż sukcesywnie przyłączano do niego nowe obszary. W latach 80. XIX w. park został poszerzony w kierunku zach. - do drogi z Rzeszowa do Sokołowa Młp. Z tego traktu prowadziła aleja dojazdowa usytuowana na osi pałacu. Na planie katastralnym z pocz. XX w. widoczna jest ponadto ścieżka okalająca polanę główną parku w jego zach. oraz gazon z podjazdem podkreślający osiowość bryły pałacu i zach. części parku. Płn. granicę parku stanowiła droga wydzielająca część gospodarczą, łącząca trakt na Sokołów z drogą prowadzącą przez wieś Staromieście.

Zasadnicze zmiany w rozplanowaniu i funkcji założenia przyniosła 2 poł. XX w. W 1944 r. majątek Jędrzejowiczów został przejęty na rzecz Skarbu Państwa. Park z pałacem jako przekazano spółdzielni „Jedność”, która prowadziła w obiekcie produkcję ogrodnictwa. W parku urządzono boisko sportowe z torem żużlowym, a w zach. części - plac do zabaw tanecznych. W 1954 r. teren dawnego zespołu dworsko - parkowego przekazano szpitalowi - nastąpiły wówczas nieodwracalne zmiany w parku. Nowa droga prowadząca od strony ul. Rycerskiej podzieliła park na dwie części wydzielone ogrodzeniami: wsch., funkcjonującą jako park dla pacjentów szpitala przeciwgruźliczego i zach., przylegającą od pld. do budynku szpitala miejskiego. W latach 90. XX w. wybudowano nowe skrzydło szpitala wzdłuż drogi dojazdowej, niejako „w poprzek” dawnego parku. W ten sposób zmienił się obszar i granice parku, jego kompozycja została przekształcona, pojawiły się elementy degradujące przestrzeń dawnego założenia.

W roku 2019 rozpoczęła się realizacja zadania pn. „Zagospodarowanie zdegradowanego parku przy ul. Rycerskiej w Rzeszowie”. Z uwagi jednak na rozpoczęte postępowanie dotyczące zwrotu terenu parku na rzecz byłych właścicieli, realizacja zadania na chwilę obecną nie została zakończona.

Park wpisany jest do rejestru zabytków jako część założenia dworsko-parkowego pod nr A-398 z dn. 16.02.2010 r.

Park w zespole dworskim w Rzeszów - Zalesie, ul. Ćwiklińskiej, jako własność rodziny Gumińskich istniał już w 1 poł. XIX w. Na mapie katastralnej z ok. poł. XIX w. widoczny nieistniejący dziś dwór poprzedzony gazonem, zlokalizowany w centrum parku ograniczonego potokiem, z komponowanym układem ścieżek. Obecny dwór wzniesiono zapewne w 4 ćw. XIX w. w innym miejscu. Zapewne w tym samym czasie poszerzono park obejmując znaczny teren na płn. od potoku. Park ten, o urozmaiconej rzeźbie terenu, składa się z pld. części starszej o zniekształconym obecnie układzie kompozycyjnym, pełniącym rolę zieleni towarzyszącej obiektom dydaktycznym oraz części młodszej, położonej na płn. od potoku Młynówka, o krajobrazowym rozwiązaniu przestrzennym, obecnie także przekształconym, pełniącym rolę rekreacyjno - sportową. W drzewostanie przeważają krajowe gatunki drzew liściastych: jesiony, lipy, brzozy, graby, klony.

Park wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1007 z dn. 11.10.1978 r.

Pozostałość parku w Rzeszów - Zwiężczyca, ul. Jarowa, z zachowanym okazałym drzewostanem, między innymi tulipanowcem, dereń jadalny, lipy.

Park przy szkole rolniczej w Rzeszów - Miłocinie, ul. Miłocińska, określany jako ogrodowo - leśny, w którego skład wchodzi dwa założenia zieleni: ogród szkolny i tzw. park leśny. Ogród szkolny znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie budynku szkoły, pierwsze drzewa i krzewy ozdobne krajowe i zagraniczne pojawiły się w nim zaraz po założeniu placówki, a szata roślinna uzupełniana jest do dziś. Park leśny stanowi założenie

naturalne, jest to pozostałość rozciągającego się tu jeszcze w XIX w. lasu Lipina będącego pld. krańcem Puszczy Sandomierskiej. W latach 80. XIX w. las Lipina został wykarczowany, z wyjątkiem jego zach. skrawka, którego drzewostan nie osiągnął prawdopodobnie wtedy jeszcze wieku rębego. Kompleks ten stanowi ciekawy przykład zespołu roślinności właściwej dla tutejszego środowiska przyrodniczego z typowym drzewostanem wielogatunkowego lasu liściastego, w którym dominującymi gatunkami jest buk zwyczajny, lipa drobnolistna, dąb szypułkowy, grab pospolity, jesion wyniosły, brzoza brodawkowa, topola i osika. Na terenie dawnego zespołu szkoły rolniczej znajduje się ponadto staw, usytuowany w płu. - zach. części założenia, będący pozostałością po dawnym folwarku miłocińskim.

Park ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Park na Rzeszów - Lisiej Górze, przy ul. Żeglarskiej, założony został w 1919 r., gdy miasto wykupiło znaczny teren lasu z nadrzecznymi łęgami - pozostałość po rozparcelowanym majątku w Zwiężycy. Inicjatorem urządzenia w tym miejscu parku był prezydent miasta dr Roman Krogulski. Zakładano go kilkanaście lat - posadzono drzewa i krzewy, wytyczono liczne ścieżki spacerowe, ustawiono ławki. Posiada wybitne cechy dendrologiczne i florystyczne z dębowym starodrzewem. Starodrzew ten jest chroniony jako rezerwat przyrody.

Poza wyżej przedstawionymi na terenie miasta znajduje się dość znaczna liczba historycznych niewielkich ogrodów zlokalizowanych przy licznie powstających w Rzeszowie w 2 poł. XIX w. i 1 poł. XX w. domach i willach. Zabytkowa zieleń zlokalizowana jest także na dwóch zabytkowych cmentarzach - na cmentarzu starym przy ul. Targowej oraz cmentarzu na Rzeszów - Pobitnie.

Cmentarze i sztuka sepulkralna [22]

Rozwój przestrzenny Rzeszowa, który nastąpił na początku XX w. i w przeciągu ostatnich kilkunastu lat przełożył się również na zróżnicowanie zasobu sztuki sepulkralnej występującej na terenie miasta. Oprócz nekropoli o charakterze miejskim - Cmentarz Stary oraz na Rzeszów - Pobitnie, występują cmentarze dawnych wsi wchłoniętych przez rozrastające się miasto. Te dwie grupy mają inną charakterystykę. Cmentarze miejskie odzwierciedlają strukturę społeczną i posiadają przez to większy zasób cennych indywidualnych nagrobków. Natomiast na cmentarzach o metryce wiejskiej ich liczba jest mniejsza, występują za to rodzinne kaplice grobowe, których nie ma na Cmentarzu Starym czy Rzeszów - Pobitnie. W związku z powyższym nie należy oceniać wszystkich nekropoli razem.

Cmentarz Stary, ul. Targowa, wiezie prym wśród miejskich nekropoli. Wyznacznikiem nie jest czas powstania, lecz zachowany zasób sztuki sepulkralnej. Powstały głównie w 2 poł. XIX w. i na pocz. XX w., odzwierciedla czas prosperity miasta. Rozwój Rzeszowa, bogacenie się jego mieszkańców znalazło wyraz w pracach zlecanych dobrej klasy artystom.

Najstarszy cmentarz znajdował się przy rzeszowskiej farze. Edykt cesarza Józefa II spowodował jego zamknięcie. Nowy cmentarz założono w 1792 r. przy ówczesnym kościele św. Ducha, na terenie ogrodu szpitalnego, z czasem powiększając jego powierzchnię do obecnych rozmiarów. Znajduje się tu kaplica p.w. św. Trójcy (1787 - 1792., przebudowywana w XIX w.). Obecnie cmentarz rozciąga się od ul. Targowej do nadbrzeża Wisłoka. Podzielony jest dwiema głównymi wzdłużnymi alejami oraz alejkami poprzecznymi. Najstarsze nagrobki pochodzą z 1810 r. (M. Lerer) i 1813 r. (I. Tustanowski). Zasadniczy jednak zasób tworzą

pomniki powstałe w 2 poł. XIX w. Na rzeszowskim cmentarzu można prześledzić rozwój form sztuki sepulkralnej jak również różnorodność warsztatów, które wykonywały nagrobki.

Na cmentarzu licznie reprezentowane są popularne nagrobki w formie postumentów z krzyżami, stell. Mniej powszechne są takie formy, jak jak cippusy czy tomb. Licznie występują nagrobki o rozbudowanej dekoracji rzeźbiarskiej, w tym pełnoplastyczne rzeźby figuralne. Nekropolia jest także miejscem pochówku wielu zasłużonych dla miasta obywateli burmistrzów, żołnierzy, adwokatów, lekarzy i innych osób, które na różnych polach działalności zawodowej, religijnej czy społecznej odcisnęły swój ślad na historii miasta i regionu.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 13.11.1968 r.

Cmentarz w Rzeszów - Pobitno, ul. Lwowska 31 - cmentarz założono na terenie dawnej wsi Pobitno, na gruntach kupionych przez miasto od Potockich z Łańcuta. Wraz z cmentarzem zostały wybudowane w 1909 r.: kaplica i dom grabarza. Oficjalne otwarcie nekropolii nastąpiło 1 stycznia 1910 r.

Cmentarz jest nekropolią o klarownym układzie kwaterowym wyznaczonym przez centralną aleję na osi płn. - płd. oraz przez aleje do niej poprzeczne. Całość została obwiedziona ceglany murem z płd. bramą główną. Zachowało się wiele zabytkowych nagrobków, głównie z rzeszowskiej pracowni rodziny Janików. Z ciekawych przykładów sztuki sepulkralnej warsztatów spoza Rzeszowa: grobowiec rodziny Pastuszeńków z lwowskiej pracowni Henryka Periera (w 1906 r. przejął warsztaty Schimserów i stał się potentatem na lwowskim rynku kamieniarskim); czy też pochodzące z pracowni Trembeckich z Krakowa (np. nagrobek Płonków, który został wykonany wg projektu Xawerego Dunikowskiego, a został translokowany ze Starego Cmentarza).

W obrębie cmentarza znajduje się również kwatera z obeliskiem upamiętniającym żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej, powstała w 1936 r. Na cmentarzu są także mogiły żołnierzy i pomordowanych w czasie II wojny światowej.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1127 z dn. 25.11.1982 r.

Cmentarz na Czekaju - żydowski, ul. Rejtana, założony w 1849 r. poza miastem, na wsch. brzegu Wisłoka, poszerzony w 1920 r. Obecnie położony po wsch. stronie ul. Rejtana. W czasie II wojny doszczętnie zdewastowany. Liczne nagrobki wykorzystano do wybrukowania ulic Asnyka, Szopena i innych, oraz rynku w Tyczynie. Obecnie na terenie cmentarza zachowały się 754 nagrobki, w większości wyłamane. Najstarsza macewa pochodzi z 1851 r.

Wcześniejszy cmentarz ludności żydowskiej w pobliżu synagog, wytyczony prawdopodobnie w XVII w., został zniszczony w czasie II wojny światowej. Jego część została w 1621 r. zajęta pod wał obronny budowany wokół Nowego Miasta.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1130 z dn. 14.01.1983 r.

Cmentarz w Rzeszów - Budziwoju, ul. Budziwojska, powstał zapewne w 1 ćw. XX w. (głównie powstałe w I. 20 - 40. XX w. postumenty z krzyżami) ale można wśród nich znaleźć innych niż do tej pory twórców. Znajdujemy tutaj nagrobek Józefa Stachurskiego (zm. 1931 r.) z płaskorzeźbą - portretem Chrystusa wykonanym w pracowni Rusinka z Boguchwały. Z jego warsztatu pochodzi też płaskorzeźba Jezusa w Ogrójcu (Maria

Konkolowa, zm. 1945 r.). Poza Rusinkiem jest również kilka nagrobków z warsztatu miejscowych monopolistów - rodziny Janików.

Cmentarz w Rzeszów - Przybyszówce, ul. Dębicka, powstał przed 1862 r. Najstarszym ze znalezionych nagrobków na tej nekropolii jest stela z ok. 1890 r. (Władysław Łabędź Szameyt, zm. 1890 r.) ze znanego już ze Starego Cmentarza zakładu Fabiana Hochstima z Krakowa. Wśród zasobu zabytkowych nagrobków dominują pomniki powstałe w 1 ćw. XX w., a stylistycznie są to głównie postumenty i stelle z krzyżami/krucyfikсами, obeliski. Dominują nagrobki z warsztatu Janików, wśród nich także postumenty z rzeźbami np. Marii (Jan Cisło, zm. 1918; rodziny Dąbrowskich, zm. 1919, 1920 r.).

Cmentarz ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Cmentarz przykościelny w Rzeszów - Słocinie, ul. Paderewskiego, zawierający klasycystyczny nagrobek z rzeźbą smutnego mężczyzny, żeliwne krzyże i pochówki z pocz. XX w., m.in. proboszcza Słocińskiego ks. R. Malinowskiego zm. 1916 r. - nagrobek charakteryzuje się bogatą metaloplastyką krzyża i ogrodzenia.

Cmentarz w Rzeszów - Słocinie, ul. Słocińska, powstał zapewne w 1 poł. XIX w. Jednym z najstarszych nagrobków jest pomnik Władysława Jaklińskiego (zm. 1885 r.) - wyniosła stela z nałożonym krzyżem. Pozostałe zabytkowe nagrobki prezentują skromne formy i pochodzą z lat 20 i 30. XX w. Jest też kilka postumentów z pełnoplastycznymi rzeźbami Marii, Chrystusa, które powstały w warsztacie Janików (Anna Kuligłówna, zm. 1923 r.; rzeźba NMP NP). W centrum cmentarza znajduje się kaplica grobowa z tablicą fundacyjną Józefa Niemaszka na bocznej elewacji budynku.

Cmentarz ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Cmentarz w Rzeszów - Staromieście, ul. Zapolskiej, zapewne z 1 poł. XIX w. Wśród twórców nagrobków obecny jest warsztat Janików: zarówno w formach prostych, jak i pomnikach z rzeźbami. Poprzez analogie do innych cmentarzy - warsztat J. Czuby, czy krakowski warsztat E. Stehlika, który wykonał nagrobek miejscowego proboszcza ks. W. Cybulskiego (zm. 1880 r.) z rzeźbą Najświętszej Marii Panny NP. Najcenniejszym i zapewne najstarszym nagrobkiem jest pomnik proboszcza ks. Stanisława Walickiego (zm. 1846 r.) - w formie bogato rzeźbionej antycznej stelli zwieńczonej urną, może być powiązany z którymś z lwowskich warsztatów. Na cmentarzu staromiejskim wybudowana została także niewielka murowana, otwarta kaplica.

Cmentarz ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Cmentarz przycerkiewny w Rzeszów - Zalesie, ul. Zelwerowicza, wzmianki o cerkwi w Zalesiu są datowane na XV w. i zapewne od tamtego czasu istniał wokół świątyni cmentarz. Obecnie w płn. - zach. narożniku cmentarza zgromadzono siedem nagrobków, głównie właścicieli Zalesia. Dobrej klasy pomniki, charakteryzujące się artystycznym detalem, pochodzą głównie z krakowskiego warsztatu E. Stehlika, jest też jeden przykład rzeszowskiego zakładu Janika.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-67 z dn. 27.01.2003 r.

Cmentarz komunalny w Rzeszów - Zalesie, ul. Robotnicza, istniał już 1 poł. XIX w. W 1860 r. powstała kaplica ufundowana przez A. Sołtykiewicza, profesora rzeszowskiego gimnazjum. Nagrobki zabytkowe występują nielicznie. Wśród nich można wymienić: zdekompletowany już nagrobek A. Michałka (zm. 1883 r., wyk.

J. Kulesza z Krakowa); kamienny cokół z postacią aniołka (A. Michałek, zm. 1916 r.), płaczkę na pomniku T. Hanasiewicza (zm. 1907 r., naczelnik sądu w Tyczynie).

Cmentarz ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa.

Wśród miejsc pocmentarnych wymienić należy:

- najstarszy cmentarz żydowski, który zlokalizowany był na obecnym placu między synagogami, ul. Bożnicza.
- Cmentarz Żydowski na terenie obecnego Placu Ofiar Getta, ob. obszar zieleni parkowej. Założony w XVI w., zlikwidowany przez hitlerowców w 1939 r. i włączony w obręb getta. Po wojnie plac po dawnym kirkucie zagospodarowano zielenią, w 1951 r. stanął tu Pomnik Wdzięczności Żołnierzom Radzieckim autorstwa Bazylego Wójtowicza (1951 r.), a teren otrzymał nazwę Placu Zwycięstwa (1952 r.). W 1990 r. zmieniono nazwę na Plac Ofiar Getta. W 2005 r. na placu ustawiono bazaltowy głaz z granitową tablicą z napisem w języku hebrajskim i polskim: „W tym miejscu znajduje się XVI-wieczny cmentarz żydowski zniszczony w czasie drugiej wojny światowej przez hitlerowskiego okupanta. W lecie 1942 r. gromadzono tutaj Żydów przed wywiezieniem do obozów zagłady”.
- Cmentarz choleryczny przy ul. Faustyny w Słocinie. Założony w 1831 r., ponownie wykorzystywany na przełomie 1848 i 1849 r. oraz w latach 1872 - 1873. Na środku cmentarza ustawiono dębowy krzyż, otoczony płotkiem. Cmentarz jest ogrodzony systematycznie przycinanym żywopłotem. Wzdłuż ogrodzenia rosną dęby, lipy i kilkudziesięcioletnie jarzębiny [22].

5.2.3. Zabytki ruchome

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje zabytek ruchomy, jako „rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością i stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Wystrój i wyposażenie świątyń

Zabytki ruchome Rzeszowa zgromadzone są głównie w świątyniach rzymskokatolickich. Nielicznie zachowały się zabytki z okresu średniowiecza, nieco tylko liczniej późnego renesansu. Zasadniczy trzon stanowią dzieła powstałe w epoce baroku i przełomu XIX i pocz. XX w. Były to czasy powstawania nowych świątyń i fundowania ich wyposażenia, a także barokizacji wnętrz już istniejących, takich jak rzeszowska fara. Poziom artystyczny, co zrozumiałe jest zróżnicowany. Występują jednak dzieła wybitne, uznanych twórców, będące ikonami swoich epok stylistycznych [22].

Wyposażenie kościoła oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP - w Rzeszowie niewiele jest przykładów dzieł sztuki gotyckiej. Jednym z nich jest będąca w kulcie rzeźba Matki Boskiej (XV lub XVI w.), umieszczona w ołtarzu w bocznej kaplicy. Następne omawiane dzieła pochodzą już z czasów fundacji rzeszowskiego zgromadzenia przez Mikołaja Spytka Ligęzę. Wśród nich ołtarz główny franciszkańskiej świątyni powstały w kręgu sztuki niderlandzkiej, który może być datowany na I. 30 XVII w. Wypełniająca przestrzeń prezbiterium struktura retabulum zapełniona jest płaskorzeźbami ilustrującymi sceny Męki Pańskiej z centralną sceną

Oplakiwania Chrystusa po zdjęciu z krzyża (część scen z alabastru). Dzieło to transformujące w swojej strukturze zapóźnione cechy gotyku, jednocześnie pełne wyrafinowania i wysokiego poziomu artystycznego jest uznawane przez naukowców za wyjątkowy w skali kraju przykład sztuki manierystycznej [22].

Z donacji Mikołaja Spytki Ligęzy powstał także marmurowo alabastrowy ołtarzyk Ukrzyżowania (przypisywany Sebastianowi Sali, pierwotnie umiejscowiony w krypcie pod prezbiterium) oraz klęczące postacie adoratorów przedstawiające członków rodziny Ligezów umieszczone w niszach w bocznych ścianach prezbiterium (ok. 1 ćw. XVII w.). Te alabastrowe, niemal naturalnej wielkości rzeźby są bardzo interesującym i rzadkim przykładem sztuki o charakterze kommemoratywnym [22].

Opisane dzieła stanowią pojedyncze elementy w wystroju bernardyńskiej świątyni mającym w większości charakter barokowy [22].

W latach 2019-2020 prowadzono prace konserwatorskie zabytków ruchomych stanowiących wyposażenie wnętrza Kościoła i Klasztoru OO. Bernardynów.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Stanisława i św. Wojciecha - w prezbiterium znajduje się zespół renesansowych nagrobków, z których najstarszym jest nagrobek nieznaney kobiety z k. XVI w., kolejnym - o interesującej formie - jest nagrobek Jana Rzeszowskiego (zm. 1583 r.). Najbardziej rozbudowany jest dwukondygnacyjny nagrobek Rzeszowskich z pocz. XVII w., którego autorstwo naukowcy wiążą z pracownikiem warsztatu Santi Guccio. Na XVII w. datowane są także dzieła kamieniarskie: chrzcielnica - rzadki przykład wykorzystania szarego alabastru i kropielnice [22].

Niemniej wystrój kościoła utrzymany jest w stylistyce barokowej. Ołtarze boczne, z 4 ćw. XVII w. i 1 ćw. XVIII w., w latach 50 XVIII w. zostały poddane „uwspółcześnieniu”, gdy starszym strukturom dodano nowszą dekorację o elementach rokoka. Wg hipotezy T. Zauchy prace z l. 50. mogą być wiązane z rzeszowskim stolarzem Kazimierzem Krzementowskim. Po 1750 r. Fara otrzymała dobrej klasy artystycznej ołtarz główny, w którym znajduje się obraz Ukrzyżowania (J. Schonburn, 1857 r.). Z XVIII w. pochodzi również ambona i belka tęczowa. W nastawach ołtarzowych rzeszowskiej fary znajdują się dzieła malarstwa sztalugowego począwszy od XVII w. do czasów współczesnych [22].

Wyposażenie kościoła oo. Pijarów (ob. kościół parafialny pw. Św. Krzyża) - jedyna świątynia, której wyposażenie powstało w jednej epoce i zasadniczo jest jednorodne stylistycznie. W skład późnobarokowego wystroju wchodzi: ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, ołtarz w kaplicy św. Kalasancjusza, ambona. Na ścianach wnętrza znajdują się epitafia Lubomirskich. Warto się zatrzymać przy rozbudowanym późnobarokowym epitafium Jerzego Ignacego Lubomirskiego. Wyjątkowej wartości jest bogata dekoracja sztukatorska świątyni, której autorem był najprawdopodobniej wybitny artysta J. Ch. Falconi, autor m.in. sztukaterii na łańcuckim zamku [22]. W roku 2017 Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków wpisał do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego Organy w Kościele (decyzja nr B-866 z dn. 14 listopada 2017 r.).

W roku 2018 wykonano prace remontowo-konserwatorskie organów w Kościele pw. Św. Krzyża w Rzeszowie.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Rzeszów - Staromieściu posiada skromne w liczbie, ale cenne wyposażenie, które jest kompilacją pozostałości po wystroju wcześniejszych staromiejskich świątyń oraz wyposażenia nowej. Z wystroju wcześniejszego kościoła zachowały się m.in.: rokokowa chrzcielnica, rzeźba św. Józef (2 poł. XVIII w.), kropielnica (XVII/XVIII w.). Po wybudowaniu świątyni w 1900 r. kompletowano kolejne elementy wyposażenia: kamieniarski wystrój kościoła w postaci zespołu kamiennych ołtarzy bocznych, nielicznie występujących na terenie Rzeszowa, a także kamiennych portali i rzeźb. Dwa neogotyckie ołtarze boczne (św.

Katarzyny i św. Antoniego) powstały w rzeszowskim warsztacie rodziny Janików (pocz. XX w.); jednak istnieją domniemania, że wg projektu pochodzącego spoza pracowni. Ustawione w nich pierwotnie drewniane rzeźby tytularne zostały umieszczone przy filarach. Z warsztatu Janików pochodzą także rzeźby zdobiące otoczenie świątyni - Serce Jezusa i Matka Boża z Dzieciątkiem; jemu też przypisuje się rzeźbę patrona kościoła na fasadzie świątyni. Ok. 1910 r. powstał trzeci z neogotyckich ołtarzy pw. Dzieciątko Jezus oraz ambona w podobnej stylistyce. Witraże zostały zamówione w krakowskiej pracowni Żeleńskich (przed 1915 r., w l. 50. XX w. odnawiane przez nich po zniszczeniach II wojny światowej). Konfesjonały i ławki zaprojektował Jan Fischer z Lwowa (1929 r., 1932 r.; ławki wyk. Jan Kot z Trzebownika). Jednym z ostatnich elementów wyposażenia miał być ołtarz główny, do którego powstały w 1944 r. rzeźby autorstwa prof. Kazimierza Bieńkowskiego z Poznania. W l. 1961 - 1962 powstała nowa polichromia autorstwa Eugeniusza Muchy (zamalowana została powstała w 1920 r. polichromia Michała Leszczyńskiego pod kierunkiem Juliana Krupskiego). Już poza wyposażeniem świątyni, przy plebanii stoi rzeźba św. Antoniego Padewskiego, ufundowana przez miejscowych kolatorów - Jędrzejowiczów, a wykonana w znanym krakowskim warsztacie Trembeckich [22].

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Rocha w Słocinie - wystrój świątyni dokumentuje historię wcześniejszych kościołów tej wsi. Wśród najstarszych elementów wyposażenia znajdują się: krucyfiksy (XVII - XVIII w.), feretrony (XVIII w.) i późniejsze XIX-wieczne obrazy. Natomiast nową świątynię przyozdobiono kompletem ołtarzy. Ołtarze boczne, neostylowe, powstały zapewne na pocz. XX w. Jeden z nich pw. św. Rocha był wcześniej ołtarzem głównym. Obecny ołtarz główny wykonany został przez firmę Woźniaka z Krakowa, zakupiony na wystawie sztuki polskiej w 1925 r., a obrazy do niego wykonał Jan Bukowski (1926 r.). Niewielki ołtarz, nie dopasowany do wnętrza świątyni jest swoistą wypadkową stylistyczną łączącą m.in. strukturę gotyckiego ołtarza szafiastego z elementami barokowymi. Wyjątkowo cenną jest polichromia kościoła, która przez swoją formę oraz intensywność barw, stanowi o specyfice świątyni. Malowidła w prezbiterium wykonał Jerzy Makarewicz (1936 r.), natomiast pozostałe wspomniany już Bukowski (uznany artysta, autor polichromii m.in. w kościele Jezuitów w Krakowie, kaplicy kościoła Mariackiego i wielu innych). Kaplicę grobową istniejącą w zespole kościelnym zdobi neogotycki ołtarzyk z obrazem św. Maurycego, a na ścianach umieszczono epitafia właścicieli Słociny [22].

Wyposażenie kościoła oo. Reformatorów - zniszczenia spowodowane przez użytkowanie świątyni jako magazynu przez kolejne wojska spowodowały, że nie przetrwało do naszych czasów oryginalne wyposażenie kościoła. Niewielką namiastką jest zachowana w niewielkim stopniu polichromia przedstawiająca m.in. św. Franciszka i św. Dominika, św. Bernardyna ze Sieny, św. Kapistrana oraz rozbudowaną scenę z chóru muzycznego (z datą 1719 r.). Barokowy ołtarz główny (1745 - 1746), z lwowskiej pracowni Sebastiana Fesingera, został przywieziony w 1922 r. z Lwowa. Z podobnego czasu pochodzi ołtarz boczny, przeniesiony z cerkwi w Kańczudze. Z Lwowa pochodzi także istniejąca w kościele rokokowa ambona. Zachował się także zespół zabytkowych witraży [22].

Skromnie na tle rzeszowskich świątyń przedstawia się natomiast zabytkowe wyposażenie świątyń w Budziwoju, Przybyszówce czy Zalesiu. Do wybudowanej w 1906 r. budzi wojskiej świątyni przeniesiono ze starego kościoła barokowy obraz Matki Bożej Śnieżnej z XVII w. (Obecnie przeniesiony do nowo wybudowanego kościoła). Pozostały wystrój powstał w większości w pocz. XX w. - m. in. eklektyczny ołtarz główny, feretrony, konfesjonał, ławki. Dwa ołtarze boczne to już późniejszy wyrób pochodzący z 1962 r. W Przybyszówce zabytkowy kościół wybudowano na pocz. XIX w. i po ukończeniu świątyni zaczęto kompletować jej wystrój. Zostały sprowadzone

trzy barokowe ołtarze. Pochodziły one z jednego z krakowskich kościołów. Cerkiew, a obecnie kościół w Zalesiu zdobią dwa ołtarze z pocz. XX w. (ok. 1909 r.), z których jeden po usunięciu ikonostasu stał się ołtarzem głównym. Na XVII w. datowany jest obraz Matka Boska z Dzieciątkiem tzw. Zaleską [22].

Na wyposażenie kaplicy św. Trójcy składa się neobarokowy ołtarz główny z obrazem Trójca Święta autorstwa rzeszowianina Jana. N. Sz. Morawskiego, a także zespół epitafiów [22].

Wyposażenie kaplicy św. Huberta - wewnątrz świątyni jest zdobione bogato freskami (klasyczną techniką al fresco), w tym iluzorycznymi przedstawieniami św. Huberta (w mensie ołtarzowej) i św. Trójcy (w sklepieniu kopuły). Ich autorstwo jest nieznane. Do wyposażenia wnętrza świątyni należy niewielki ołtarzyk z wizerunkiem Madonny z dzieciątkiem, umieszczonym przed sceną „nawrócenia świętego Huberta”, obecnie zdemontowany. Powyżej nad sceną nawrócenia, umieszczono medalion z sentencją S. Huberte venantium patrone protegr eos qui te colunt.

Kapliczki i pomniki [22]

Kapliczki

Zasób zabytków o charakterze kultowym wzbogaca wyjątkowo duża liczba kapliczek istniejących na terenie Rzeszowa. Ich duża ilość związana jest z wiejską metryką niektórych dzielnic miasta, w których pobożność indywidualna miała inny charakter niż miejska. Większość z ponad stu zabytkowych tutejszych kapliczek była wynikiem prywatnych fundacji najczęściej o cechach wotywnych. Można wśród nich wyszczególnić kilka typów. Kapliczki figuralne - dominującym akcentem jest rzeźba w otwartej przestrzeni, kapliczki „domkowe” - o formie kubaturowej (należy je odróżnić od kaplic, w których mogło się zbierać parę, osób) oraz kapliczki słupowe i krzyże. Najliczniejszą grupą są kapliczki słupowe, najczęściej dwu-trzykondygnacyjne, mieszczące w swojej strukturze nisze z rzeźbami Matki Boskiej, świętych.

Najefektowniejszymi są kapliczki figuralne z pełnoplastycznymi rzeźbami. Najczęściej umieszczano rzeźbę Matki Boskiej w różnych typach ikonograficznych i znaczeniowych. Wartościowe artystycznie obiekty powstawały w kręgu świątyni i ich kolatorów. Do nich zaliczyć należy kapliczkę z figurą Matki Boskiej Królowej Polski obok budynku Sokoła (K. J. Markowski z Lwowa, 1901 r.). W tym typie jest także figura przy kościele na Staromieściu (wyk. warsztat Janika 1911 r.) oraz figura Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (NMP NP) w otoczeniu plebani słoćńskiej (wyk. Rusinek z Boguchwały, 1932 r.) czy też w pozostałościach parku siedziby Jędrzejowiczów na Staromieściu (ok. 1904 r.). Rzadziej przedstawiany był Chrystus, np. Serce Jezusa (otoczenie kościoła na Staromieściu, wyk. warsztat Janika, 1911 r.).

Osobną grupą są tzw. „Nepomuki”, kapliczki ze św. Janem Nepomucenem. Dobrym przykładem sztuki kamieniarskiej jest św. Jan usytuowany po wsch. stronie mostu zamkowego. Rzeźba parokrotnie translokowana, wykonana w 1897 r. przez Jan Czubę z Tarnowa, który miał swój zakład także w Rzeszowie. Rzeźba Nepomucena jest także w otoczeniu kościoła w Przybyszówce (k. XVIII w.) oraz na Pobitnie (ul. Polna 8, 4 ćw. XIX w.). Inną postacią umieszczaną w kapliczkach był św. Antoni Padewski (Staromieście, otoczenie plebani, 1920 r. z fund. Jędrzejowiczów) czy też Jan z Dukli (przed kościołem Bernardynów, 1901 r.). Figura św. Jana Nepomucena (1743 r.) zlokalizowana jest także przy ul. Św. Jakuba (Rzeszów – Bzianka).

Kapliczki domkowe. Specyficzną ich formą jest kapliczka przy ul. Staromiejskiej w pobliżu skrzyżowania z ul. Lubelską. Wysoka, murowana, na planie ośmioboku o bogatej dekoracji architektonicznej. Po czterech

stronach głębokie wnęki na rzeźby. Wybudowana w 1889 r. Na terenie miasta powstało także kilka utrzymanych w zbliżonej stylistyce kapliczek - wybudowanych na planie prostokąta; o ostrołukowych otworach; przekrytych czteroszczytowymi daszkami; w niektórych z nich zachowane wyposażenie z drewn. ołtarzykami (Zwiężczyca, ul. Jarowa 27, 1882 r.; Biała, ul. Świętojańska nr 89, 1881 r.; Przybyszówka, ul. Dębicka 346, 4 ćw. XIX w.).

Bardzo popularne były kapliczki słupowe o zróżnicowanej wysokości. Niskie, gdzie powyżej cokołu tworzone niszę na przedstawienie rzeźbę/obraz (Pobitno, ul. Spółdzielcza 6, 1908 r.), wyższe dwukondygnacyjne - nad cokolem budowano dwa, najczęściej zwężające się segmenty z niszami o wyłamanych półkoliście naczółkach i dekoracji sztukatorskiej: Budziwój, ob. ul. Podleśna nr 1, 1882 r.; Słocina, ul. św. Rocha przed nr 228, kapliczka św. Rocha, 1 ćw. XIX w.; Słocina - ul. św. Rocha 213, ok. k. XIX w.; Bzianka - ul. Kalinowa 10, 1843 r.; Staromieście, ul. Robaka i Bałuckiego, 1905 r.

Najwyższe, dominujące nad otoczeniem są kapliczki trzysegmentowe (Staromieście, ul. Lubicz 37, 1846 r. zdobiona wydatnymi gzymsami, pilastrami, opaskami, zwieńczona latarnią z Chrystusem Frasobliwym).

Wśród kapliczek znajdują się obiekty wartościowe, ze względu na historię bądź walory artystyczne wpisane do rejestru zabytków:

- Kapliczka ul. Jarowa 2 (Zwiężczyca) - 1882 r., kapliczka domkowa z drewnianymi ołtarzykami. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A-1234 z dn. 20.03.2014 r.;
- Kapliczka dworska Św. Floriana, ul. Powstańców Śląskich 14, poł. XIX w. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A -180 z dn. 09.10.2006 r.;
- Kapliczka przy ul. Staroniwskiej 81. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A-1235 z dn. 20.03.2014 r.

Pomniki

Pomnik Powstańców Styczniowych usytuowany we wsch. części Starego Cmentarza. Powstał w 1886 r., w formie wysokiego, kamiennego kopca z inskrypcjami, herbem Rzeczypospolitej, zwieńczony jest krzyżem z orłem u podstawy. Wykonał go zapewne Jan Czuba z Tarnowa (sygnatura u podstawy pomnika).

Pomnik ks. Stojałowskiego, niewyszukany w formie i naiwny w wykonaniu obelisk upamiętniający znanego galicyjskiego działacza, wykonany przez Marcina Białego z Przybyszówki (Rzeszów - Przybyszówka, ul. Dębicka 428, 1901 r., 1912 r.). Wpisany do rejestru zabytków pod nr rej. B-845 z dn. 26.02.1981 r.

Pomnik Grunwaldu w Budziwoju, ustawiony 500. rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Na ziemnym kopcu został umieszczony cokół z kolumną zwieńczoną koroną, na której przysiadł orzeł. Pomnik został wykonany wg projektu inżyniera Klaudiusza Angermana z Boguchwały, natomiast rzeźbę orła wykonał rzeszowski warsztat Janika (skrzyżowanie ulic Budziwojskiej i ul. Jana Pawła II, 1910 r.).

Figura Matki Boskiej Królowej Polski w zespole Krajowej Niższej Szkoły Rolniczej w Rzeszów - Miłocin (1926 r.). Została ona umieszczona na kamiennym kopcu poświęconym pamięci uczniów Szkoły Rolniczej, którzy polegali w obronie ojczyzny w latach 1914 - 1920, w celu manifestowania postaw patriotycznych.

Lata okupacji niemieckiej spowodowały zniszczenie trzech pomników w centrum Rzeszowa. Był to pomnik Adama Mickiewicza (R. Lewandowski, 1892 r.) na pl. Mickiewicza, pomnik Tadeusza Kościuszki (M. Korpala, 1898 r.) na Rynku oraz Leopolda Lisa - Kuli (E. Wittig, 1932 r.) przy pl. Farnym. W latach 80. i I. 90. XX w.

wszystkie trzy pomniki zostały wykonane na nowo na kanwie pierwowzorów. Nie są one zabytkami sensu stricto, ale w pewien sposób odtwarzają niematerialne już wartości nieistniejących dzieł.

Rejestr zabytków ruchomych

Rejestr Zabytków Ruchomych prowadzony jest podobnie jak Rejestr Zabytków Nieruchomych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na wniosek właściciela zabytku lub z obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę. Do rejestru zabytków nieruchomych nie wpisuje się obiektów znajdujących się w inwentarzu muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Na terenie miasta Rzeszowa większość zabytków ruchomych wpisanych rejestru zabytków znajduje się w świątyniach rzymskokatolickich. Pozostałe wpisy dotyczą obiektów będących w dużym stopniu własnością prywatną, a liczbowo dominują w nich zwarte zbiory będące przykładem miejscowego kolekcjonerstwa.

Tabela 1. Rejestr zabytków ruchomych z terenu miasta Rzeszowa (Źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu. Delegatura w Rzeszowie).

Lp.	Obiekt	Numer i data wpisu do rejestru zabytków ruchomych
1	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Stanisława i św. Wojciecha	B-50 z dn. 02.05.1970 (1 obiekt) B-231 z dn. 02.12.1987 (43 obiekty)
2	wyposażenie zespołu klasztoru oo. Bernardynów	B-186 z dn. 16.01.1981 (98 obiekty) B-202 z dn. 16.01.1981 (135 obiektów - zespół wotów) B-217 z dn. 04.01.1986 (7 obiektów) B-949 z dn. 8.08.2019 (20 obiektów)
3	wyposażenie kościoła oo. Pijarów pw. św. Św. Krzyża	B-40 z dn. 08.06.1979 (40 obiektów)
4	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Marcina w Słocinie	B-84 z dn. 14.11.2003 (10 obiektów)
5	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Staromieściu	B-53 z dn. 29.01.2002 (27 obiektów)
6	obraz Matka Boska z Dzieciątkiem z kościoła parafialnego pw. Narodzenia NMP w Staroniwie	B-239 z dn. 20.02.1992 (1 obiekt)
7	wyposażenie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP, dawnej cerkwi w Zalesiu	B-93 z dn. 13.04.2004 (10 obiektów)
8	wyposażenie kościoła pw. Matki Boskiej Śnieżnej w Budziwoju	B-192 z dn. 26.02.2007 (16 obiektów)

9	wyposażenie kościoła rzym.- kat., zw. seminaryjnym., par. pw. Chrystusa Króla	B-707 z dn. 19.02.2016
10	wyposażenie kaplicy pw. Św. Trójcy przy ul. Targowej	B-213 z dn. 23.11.1983 (22 obiekty)
11	kolekcja prywatna (m.in. meble, obrazy)	B-28 z dn. 17.10.1960 (90 obiektów)
12	kolekcja prywatna (kolekcja rzeźb i innych dzieł sztuki)	B-192 z dn. 05.10.1978 (23 obiekty) B-193 z dn. 05.01.1979 (69 obiektów)
13	kolekcja	B-194 z dn. 12.05.1979 (11 obiektów) B-194/1 z dn. 30.10.1979 (1 obiekt) B-194/11 z dn. 12.10.1979 (1 obiekt)
14	kolekcja (wyposażenie i wystrój jadalni)	B-212 z dn. 27.11.1981 (12 obiektów)
15	samochód osobowy	B-59 z dn. 26.06.2002 (1 obiekt)
16	malowidła w kamienicy Rynek 17	B-200 z dn. 25.08.1980 (2 obiekty)
17	obraz znajdujący się na Uniwersytecie Rzeszowskim	B-230 z dn. 28.08.1987 (1 obiekt)
18	Pas kontuszowy, własność prywatna	B-233 z dn. 11.09.1987 (1 obiekt)
19	Ikona, własność prywatna	B-252 z dn. 10.02.1988 (1 obiekt)
20	obelisk ks. Stojałowskiego przy ul. Dębickiej w Przybyszówce	B-206 z dn. 26.02.1981 (1 obiekt)
21	kapliczka, ul. Jarowa 27	B-741 z dn. 26.01.2016
22	organy w Kościele pw. Św. Krzyża przy ul. 3 Maja	B-866 z dn. 14.11.2017
23	kolekcja dzieł sztuki autorstwa Józefa Szajny w Rzeszowie, eksponowaną w „Szajna-Galeria” w Teatrze im. Wandy Siemaszkowej	B-938 z dn. 13.05.2019
24	Wyposażenie kaplicy Św. Huberta	B-551 z dn. 07.11.2012 r.

5.2.4. Zabytki w zbiorach muzealnych

Zlokalizowane w mieście liczne instytucje artystyczne i instytucje kultury prowadzą działalność badawczo - naukową i kolekcjonerską, dbają skutecznie o podnoszenie poziomu kultury mieszkańców, równocześnie stanowiąc atrakcję dla turystów:

Biuro Wystaw Artystycznych – instytucja prowadzi działalność kulturalną polegającą przede wszystkim na upowszechnianiu współczesnych sztuk plastycznych, popularyzacji wiedzy o sztuce oraz organizacji imprez kulturalno-oświatowych, a także wystaw plenerowych.

W 2020 r. Biuro Wystaw Artystycznych zainicjowało szeroką prezentację swoich zbiorów, a więc materialnego dziedzictwa kulturowego Miasta Rzeszowa. W utworzonej strony internetowej pn. „Zbiory BWA w Rzeszowie” zaprezentowane zostały m.in. zdjęcia około 1400 obrazów, grafik, rzeźb i innych obiektów artystycznych.

Znakomita większość dzieł to obrazy Jerzego Nowosielskiego czy Józefa Szajny; następnie prace na papierze – grafiki, rysunki, pastele, techniki autorskie; w liczbie 20 rzeźb oraz po kilka przykładów artystycznej tkaniny, szkła i ceramik.

Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa – placówka podejmuje liczne działania związane z upowszechnieniem wiedzy o dziedzictwie kulturowym miasta, ochronę lokalnych tradycji fotograficznych Rzeszowa oraz podejmowała działania na rzecz upamiętniania i utrwalania w pamięci mieszkańców ważnych wydarzeń historycznych poprzez organizację wystaw. Stale realizowane są działania związane z powiększaniem kolekcji galerii.

Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa posiada bogaty zbiór fotografii przedstawiających Rzeszów od 1886 r. aż po czasy współczesne. Najcenniejszym zbiorem w archiwum Galerii jest kolekcja 1875 negatywów szklanych pochodzących z Zakładu Fotograficznego Edwarda Janusza. Galeria posiada także bogate zbiory fotograficzne dotyczące Rzeszowa i Podkarpacia pochodzące z okresu od lat 50. do lat 80. XX w. autorstwa znanych rzeszowskich fotografików: Andrzeja Listwana, Jacka Fischera, Jerzego Jawczaka, Zdzisława Postępskiego czy Jacka Stankiewicza. Galeria dokumentuje współczesne życie miasta – fotografowane są ważne wydarzenia, uroczystości, imprezy kulturalne i sportowe, inwestycje.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna - placówka w ramach rozpoznawania i praktycznego wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego gromadzi i udostępnia materiały na temat historii i spuścizny kulturowej Rzeszowa i okolic, a także podejmuje działania ukierunkowane na promocję i pogłębianie świadomości mieszkańców w zakresie materialnej i niematerialnej spuścizny kulturowej Rzeszowa oraz budowanie lokalnej tożsamości. W ramach działalności kulturalnej organizowane są spotkania, prelekcje oraz konkursy do mieszkańców miasta jak i wszystkich zainteresowanych osób.

W ofercie udostępnianych czytelnikom zbiorów w filiach i oddziałach bibliotecznych znajdują się książki naukowe, popularnonaukowe oraz literatura piękna dawna i współczesna dla dorosłych, a także dla dzieci i młodzieży.

Ofertę biblioteczną w zakresie udostępniania zbiorów wzbogacają zbiory specjalne:

- dokumenty dźwiękowe z muzyką poważną klasyczną i współczesną, rozrywkową, jazzem, ludową,
- nuty, partytury, wyciągi fortepianowe,
- grafika i plastyka,

- rękopisy m.in.: dokument arcybiskupa Jana Rzeszowskiego z 1433 r. zatwierdzający wyposażenie kościoła we wsi Buszcze; przywilej organizowania jarmarków w Łańcucie z 1726 r. wystawiony przez króla Augusta II; mowy sejmowe z XVIII wieku; listy pisarzy polskich z początku XX wieku,
- zbiór kartografii /mapy, plany, atlasy/,
- audiobooki /książka „mówiona” / z literaturą piękną i faktu do słuchania,
- starodruki, w tym najcenniejsze: „Biblia Święta” z 1563 r.; „Zwierciadło” Mikołaja Reja z 1568 r.; „Chronica Polonorum” Macieja Miechowity z 1521 r.; „Familiarum Colloquiorum” Erazma z Rotterdamu z 1535 r.; „Apokrypha” Marcina Lutra z 1535 r.; „Historia Polski” Jana Długosza z 1615 r.; „Żywoty świętych” Piotra Skargi z 1644 r.
- mikrofilmy /z rocznikami wybranych, zmikrofilmowanych gazet regionalnych i ogólnopolskich/,
- wydawnictwa elektroniczne na CD, takie jak: słowniki, encyklopedie, herbarze, kolekcje historycznych dokumentów źródłowych, programy dla dzieci,
- filmy fabularne i dokumentalne,
- normy /z zakresu bibliotekarstwa i informacji naukowej/,
- dokumenty życia społecznego dot. Rzeszowa i Podkarpacia.

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie z oddziałami: Muzeum Historii Miasta Rzeszowa i Muzeum Etnograficzne. Muzeum posiada zbiory w liczbie 250 000 eksponatów, o wartości artystycznej i naukowej oraz jakości istotnej w skali kraju.

Gmach główny Muzeum Okręgowego przy ul. 3 Maja mieści działy Archeologii, Sztuki oraz Historii.

Dział Archeologii dokumentuje pradziejowe i wczesnohistoryczne dzieje południowo - wschodniej Polski posiadając w swoich zbiorach kilkadziesiąt tysięcy eksponatów. Jest on wynikiem między innymi kilkudziesięciu lat badań prowadzonych przez pracowników Muzeum i dalej w ten sposób uzupełniany. Zbiór charakteryzuje duża liczba obiektów pochodzących z epoki brązu oraz wczesnej epoki żelaza. Jednym z wyróżników jest słynny skarb ze Świlczy, w którego skład wchodzi złote i srebrne ozdoby.

Natomiast Dział Historyczny, którego zasób oblicza się na ponad dwadzieścia tysięcy eksponatów, charakteryzuje się dużym podzbiorem różnego rodzaju militariów (broni, umundurowania, ekwipunku). Istotnym w strukturze Muzeum jest także Dział Sztuki z dwiema charakterystycznymi kolekcjami. Jedną z nich jest Galeria Dąbskich, która prezentuje cenne obrazy malarstwa zachodnioeuropejskiego. Druga to Galeria Malarstwa Polskiego z dziełami tak uznanych artystów jak Aleksandr Kotsis, Wojciech Gerson, Władysław Czachórski, Henryk Siemiradzki, Maksymilian Gierymski, Aleksander Gierymski, Józef Chełmoński, Józef Brandt, Wojciech Kossak, Ferdynand Ruszczyc, Jacek Malczewski, Leon Wyczółkowski, T. Axentowicz, Andrzej i Zbigniew Pronaszkowie, Jan Cybis, Tytus Czyżewski, Hanna Rudzka - Cybisowa, Artur Nacht - Samborski. W skład zasobu działu wchodzi m.in. zróżnicowane dzieła rzemiosła artystycznego w tym ciekawe przykłady z zakresu ubioru. Wyróżnikiem całego Muzeum jest także unikalny zbiór - spuścizna po Edwardzie Januszu c.k. fotografie działającym w Rzeszowie na przełomie XIX/XX w. Warte docenienia są dwie już publikacje na temat fotografa, jednak dziwi brak informacji o nim na stronie internetowej Muzeum.

Muzeum Etnograficzne im. F. Kotuli posiada jedną ze znaczniejszych w skali kraju kolekcji dotyczących kultury ludowej. Muzeum jest działem Muzeum Okręgowego. Gromadzi ono unikalne już dzieła rzeźby i malarstwa ludowego, strojów noszonych na przełomie XIX i XX w. W zasobie Muzeum znajduje się także cenny zbiór ludowych instrumentów muzycznych. Pozyskiwane są i opracowywane wyroby ludowego rzemiosła artystycznego z zakresu ceramiki, zabawkarstwa. Oprócz eksponatów klasycznie muzealnych instytucja przechowuje duży zasób udokumentowanej w sposób mechaniczny spuścizny szeroko rozumianej kultury ludowej w postaci materiałów z prac terenowych - wywiadów (w formie tekstowej i nagrań), rysunków, fotografii, nagrań fonicznych i wideo dokumentujących ludową obrzędowość. Muzeum gromadzi także dokumenty dotyczące historii wsi. Wyodrębniony zbiór stanowi spuścizna po Franciszku Kotuli, imienniku Muzeum.

Muzeum Historii Miasta Rzeszowa, ul. Rynek 12. Stała ekspozycja muzealna - „Sześć wieków Rzeszowa (1354 - 1944)” przybliży dzieje miasta od czasów najdawniejszych aż do końca II wojny światowej. W czterech salach wystawowych prezentowane są eksponaty związane z kulturą, tradycją, religią oraz życiem codziennym i politycznym miasta i jego mieszkańców.

Muzeum Dobranocek ze zbiorów Wojciecha Jamy – działalność muzeum skierowana jest na zachowywanie i praktyczne wykorzystywanie zasobów dziedzictwa związanego z dobranockami, realizowana jest głównie przez przygotowywanie wystaw, ale także m.in. poprzez organizację konkursów, warsztatów i lekcji muzealnych. W zbiorach znajdują się bezcenne eksponaty z realizacji filmów animowanych: oryginalne lalki filmowe, projekty, scenariusze, storyboardy, folie animacyjne. Są także różnorodne przedmioty z życia codziennego ozdobione wizerunkami bajkowych postaci m.in.: wydawnictwa, zabawki, figurki, ceramika, walory filatelistyczne, numizmaty, proporczyki, plakietki, przywieszki, artykuły spożywcze i kosmetyczne, opakowania po słodkościach, przezrocza małoobrazkowe, filmy na szpulach, kasetach i płytach.

Muzeum Techniki i Militarów - przedmiotem działalności muzeum jest gromadzenie, inwentaryzowanie, katalogowanie, przechowywanie, renowacja i konserwacja zbiorów i zabytków oraz prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej a w szczególności udostępnianie do zwiedzania i organizowanie wystaw, imprez, uroczystości i rekonstrukcji historycznych. W zbiorach muzealnych znajdują się między innymi: zbiory w postaci odrestaurowanych zabytkowych samochodów, samoloty wojskowe i cywilne, pojazdy wojskowe w tym czołg T-34, zabytkowe motocykle, umundurowanie polskich służb mundurowych od 1945 r. do czasów obecnych, przedmioty codziennego użytku, które towarzyszyły nam dawniej, zabytkowy sprzęt sportowy, RTV – sprzęt radiowo-telewizyjny.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

W związku ze zmianami granic miasta Rzeszowa konieczne stało się ponowne zewidencjonowanie stanowisk archeologicznych, które zlokalizowane są (lub były) w obrębie obecnych granic miasta. Obszar miasta jest jednym z ciekawszych i bardzo zróżnicowanych, pod względem archeologicznym, w województwie podkarpackim. Z tego względu przekłada się to na ilość badań wykopaliskowych, jakie zostały tu przeprowadzone. Mimo to, pozostaje nadal wiele nierozstrzygniętych kwestii. Nie wszystkie z przedstawionych w niniejszym opracowaniu stanowisk archeologicznych mają taką samą wartość poznawczą. Na obszarze miasta zarejestrowano zarówno duże osady, które były zasiedlone przez długi czas nie tylko przez jedną, ale więcej kultur (są to tzw. stanowiska wielokulturowe), jak również pojedyncze znaleziska (ślady osadnictwa oraz punkty

osadnicze). Przedstawiona niżej sytuacja osadnicza wyraźnie uwypatnia luki w bazie źródłowej co widać przede wszystkim w dysproporcji ilości stanowisk z poszczególnych okresów chronologicznych. Wiąże się to zapewne z określonymi preferencjami osadniczymi ludności poszczególnych kultur, jednak wydaje się, że sytuacja ta odzwierciedla przede wszystkim braki, które wynikają m.in. z niedostępności wielu obszarów na terenie miasta (tereny zabudowane, ogródki działkowe itp.). Obszar miasta obejmuje 8 niepełnych „arkuszy” AZP. Na 7 z nich zlokalizowano stanowiska archeologiczne [22].

Cały ten teren był penetrowany podczas badań powierzchniowo - poszukiwawczych w latach 60. - 90. XX w. oraz w 2008 r. [22].

W 2017 roku Gmina Miasto Rzeszów rozpoczęła zakrojoną na dużą skalę inwestycję pt. Przebudowa ulic: 3 Maja, Kościuszki i Grunwaldzkiej, w ramach której zaplanowana była modernizacja i gruntowna renowacja trzech najważniejszych deptaków/ulic Starego Miasta, stanowiących jednocześnie, obok Rynku i najbliższych okolic zamku, najcenniejsze i najważniejsze historyczne elementy zabytkowego układu urbanistycznego. Inwestycje rozpoczęto w 2017 roku od prac na ulicy 3 Maja, w trakcie których natrafiono na pozostałości dawnego cmentarza parafialnego, otaczającego kościół farny św. Wojciecha i Stanisława. W związku z tym konieczne było wstrzymanie robót budowlanych i rozpoczęcie badań archeologicznych, które de facto objęły nie tylko rejon kościoła, ale także inne obszary ulicy niegdyś zwanej Paniagą. Odkryto wówczas płd.-zach. skraj cmentarza przykościelnego z 39 pochówkami oraz fragment otaczającego go muru kamiennego, datowanego na początek XVI wieku. W pozostałych wykopach odsłonięto elementy dawnej nawierzchni ulicy składającej się maksymalnie z 8 poziomów drewnianych belek, a także galicyjski kanał burzowy. Ponadto odkryto także trzy pochówki w wykopie przy kościele św. Krzyża oraz zabudowania związane z dawnym klasztorem pijarów m. in. ogrodzenie i budynek apteki.

Rok później, w 2018 roku przystąpiono z kolei do prac wykopaliskowych na ulicy Kościuszki, które poprzedzały planowaną inwestycję budowlaną. Pierwszy wykop ulokowany był po południowej stronie dzwonnicy Kościoła Farnego, tuż przy styku ul. Kościuszki z ul. 3 Maja. Celem wykopu było rozpoznanie nawarstwień oraz odkrycie kontynuacji cmentarza przykościelnego i kamiennego ogrodzenia. Drugi wykop ulokowany był w zachodniej części ulicy, pomiędzy Placem Farnym a kamienicami nr 11 i 15, a jego celem było uchwycenie pełnej szerokości odkrytego w ramach sondażu drewnianego moszczenia dawnej nawierzchni ulicy, tj. kilkupoziomowego traktu o długości niemal 20 metrów i szerokości 5 metrów. Kolejne wykopy usytuowane były na styku ul. Kościuszki z ul. Grunwaldzką oraz z ul. Słowackiego. Ich celem było rozpoznanie nawarstwień kulturowych oraz kontekstu pomiędzy ul. Kościuszki, a ulicami bezpośrednio z nią sąsiadującymi. Piąty z wykopów zlokalizowany był na wysokości kamienicy nr 9, a jego lokalizacja została narzucona odkrytymi w trakcie nadzoru pozostałościami dawnej, drewnianej nawierzchni. Przeprowadzone na ul. Kościuszki badania archeologiczne pozwoliły odkryć pozostałości dawnej konstrukcji ulicy, którą tworzyły 2-3 metrowe drewniane belki. W trakcie badań pozyskano również wiele zabytków ruchomych, m.in. ludzkie i zwierzęce kości, monety, ceramikę czy fragmenty odzieży i biżuterii.

W 2020 r., w ramach kontynuacji prac związanych z przebudową głównych deptaków średniejskich Rzeszowa, rozpoczęły się badania archeologiczne na ul. Grunwaldzkiej (kontynuowane w 2021 r.), poprzedzające planowaną przebudowę ulicy.

W 2018 r. przeprowadzone zostały także badania archeologiczne w ramach prowadzonej inwestycji pn. „Rozbudowa ul. Podkarpackiej na odcinku od ul. 9 Dywizji Piechoty do granicy miasta Rzeszowa”, na terenie

stanowiska archeologicznego Rzeszów-Zwięczyca 14 (AZP 104-76/42), na powierzchni 1 ara. W efekcie przeprowadzonych badań archeologicznych pozyskano zabytki archeologiczne w postaci krzemienia i ceramiki. W 2019 r. prowadzone były badania archeologiczne w trakcie realizowanych robót związanych z inwestycją pn. „Rozbudowa ul. Wieniawskiego”. Badania polegały na przeprowadzeniu prospekcji terenowej w celu weryfikacji terenu pod kątem występowania materiału zabytkowego na powierzchni, przeprowadzeniu badań interwencyjnych przed budową w tym miejscu poszerzonego odcinka ulicy Wieniawskiego, sporządzeniu dokumentacji rysunkowej, fotograficznej i opisowej oraz opracowaniu wyników badań archeologicznych w formie sprawozdania.

W kolejnych latach planowana jest kontynuacja badań archeologicznych na terenie miasta.

- Paleolit [22]

Najstarszy odcinek dziejów człowieka stanowi epoka kamienia wraz z jej najstarszym etapem, czyli paleolitem. Z obszaru obecnego Rzeszowa znane są pierwsze ślady działalności człowieka datowane na IX tys. p.n.e. - paleolit schyłkowy. Z tego czasu pochodzą pierwsze znaleziska i są to głównie narzędzia krzemienne w postaci m.in. grocika trzoneczkowatego, odkryte na stanowisku Rzeszów 25 (l.p.: 25, tzw. „Skalka”). Na stanowisku Rzeszów - Wilkowyja (stan. 96 - l.p.: 96) zarejestrowano krzemienny rdzeń do produkcji wiórów i odłupków, z których wykonywano różnego rodzaju narzędzia (skrobacze, drapacze itp.). Bardzo ogólnie z okresem paleolitu wiązać można wyroby krzemienne odkryte w Rzeszowie stan. 41 (l.p.: 41). Równie ogólnie można datować zabytki krzemienne w postaci odłupków, przekłuwaczy czy fragmentów siekier, zarejestrowane w: Budziwoju stan. 2 (l.p.: 154), Rzeszowie - Przybyszówce stan. 126 (l.p.: 126), Rzeszowie - Zalesiu stan. 98 (l.p.: 98), Rzeszowie - Wilkowyi stan. 106 (l.p.: 106), Rzeszowie-Słocinie stan. 140 oraz 142 (l.p.: 140 i 142).

- Kultury neolityczne [22]

W najmłodszej fazie epoki kamienia - neolicie (początek ok. VI tys. lat temu), doszło do zasiedlenia obszaru przez ludność osiadłą. Dokonał się wtedy ogromny skok cywilizacyjny związany z umiejętnością uprawy roli i hodowli zwierząt. Na dużą skalę zastosowano także ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe. Wtedy też po raz pierwszy zaczęto wykonywać naczynia z gliny, które wypalano w ogniskach.

Z obszaru Rzeszowa znanych jest 30 stanowisk datowanych ogólnie na okres neolitu. Są to: Biała stan. 4 (l.p.: 152), Budziwój stan. 6, 11 (l.p.: 158, 163), Rzeszów - Przybyszówka stan. 125 i 133-135 (l.p.: 125 i 133-135), Rzeszów stan. 2, 4, 34, 12, 14, 17, 32-33, 49, 57, 61, 63, 67, 80, 83, 86, 88=89, 91, 98-99, 110-111 (l.p.: 2; 4=34, 12, 14, 17, 32-33, 49, 57, 61, 63, 67, 80, 83, 86, 88=89, 91, 98-99, 110-111), Rzeszów - Słocina, stan. 136 (l.p.: 136), Zwięczyca stan. 5 (l.p.: 170) oraz Zwięczyca - Stawki stan. 8 (l.p.: 173), na których odkryto przede wszystkim charakterystyczne fragmenty ceramiki oraz pojedyncze wyroby krzemienne, toporki (Rzeszów stan. 2 - l.p.: 2; Rzeszów stan. 91 - l.p.: 91) a także siekiery lub ich fragmenty (Zwienzyca stan. 5 - l.p.: 170; Zwienzyca-Stawki stan. 8 - l.p.: 173).

Kultura ceramiki wstęgowej - neolityczna, nazwana tak ze względu na charakterystyczne zdobienie naczyń ornamentem „rytej wstęgi” (ok. 5600/5500 do 4600/4500 p. Chr.). Ludność kultury preferowała żyzne gleby lessowe i w ich obrębie zakładała rozległe osiedla z charakterystycznymi tzw. „długimi domami”. Na terenie Rzeszowa zarejestrowano 21 stanowisk: Rzeszów stan. 3, 9, 26, 31, 42, 50, 55, 65, 97 (l.p.: 3, 9, 26, 31, 42, 50,

55, 65, 97), Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p.: 16), Rzeszów - Lisia Góra stan. 23 (l.p.: 23), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p.: 24), Rzeszów - „Skalka” stan. 25 (l.p.: 25), Rzeszów - Przybyszówka stan. 114, 131 (l.p.: 114, 131), Rzeszów - Załęże stan. 117, 147 (l.p.: 117, 147), Zwiężczyca stan. 2, 4 (l.p.: 167, 169), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p.: 168). Zabytki odkryte na wymienionych stanowiskach to głównie fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne, także motyka z łupku (Rzeszów stan. 9 - l.p.: 9). Do najciekawszych należą zabytki pozyskane podczas badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w Zwiężczy-Folwark stan. 3 (l.p.: 168), gdzie oprócz ogromnej ilości ceramiki oraz narzędzi krzemiennych wystąpiła motyka w kształcie kopyta szewskiego wykonana z amfibolitu, przedmioty obsydianowe, a także fragment figurki kobiecej. Zarejestrowano tu ślady neolitycznej osady: ślady po tzw. Długich domach oraz gliniankach zlokalizowanych wzdłuż domów. W Rzeszowie stan. 3 (l.p.: 3) także wystąpiły fragmenty naczyń, narzędzia krzemienne, kamienne, fragmenty siekier oraz fragmenty tzw. kopyt szewskich (rodzaj motyki). Stanowisko Zwiężczyca stan. 4 (l.p. 169), Rzeszów - Lisia Góra stan. 23 (l.p.: 23), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p.: 24) oraz Rzeszów „Skalka” stan. 25 (l.p.; 25) wpisane zostały do rejestru zabytków pod numerami: odpowiednio A-441, A-443, A-444 oraz A-689. Osada ze stanowiska Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p.: 16) jest najlepiej rozpoznaną osadą kultury ceramiki wstęgowej rytej na obszarze Rzeszowa. Materiały pozyskane podczas badań w latach 1960 - 1965 pozwoliły na wydzielenie 5 horyzontów czasowych. Zarejestrowane ślady działalności ludzkiej to przede wszystkim pozostałości po domach w postaci rzędów słupów oraz glinianek, z których pobierano glinę na oblepianie ścian budynków. Materiał zabytkowy to głównie ceramika i narzędzia krzemienne, kamienne, przęśliki oraz duże ilości polepy. Innym bardzo istotnym stanowiskiem kultury jest Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p.: 168). Odkryto m.in. fragment figurki kobiecej, narzędzia obsydianowe oraz motykę w kształcie kopyta szewskiego.

Kultura malicka - neolityczna, związana z falą ludności napływowej z południa z tzw. cyklu lendzielsko - polgarskiego, z obszaru Węgier (ok. 4700-4600 do 4100/4000 p.n.e.). W okresie jej istnienia nastąpiły zmiany w zdobieniu naczyń i w technologii ich produkcji. Naczynia zdobione były ornamentyką kłutą, kreskową i stempelkową oraz plastyczną malowaną. Na 12 stanowiskach (Rzeszów stan. 1, 3-4, 20, 22, 31, 41, 54, 117 (l.p.: 1, 3-4, 20, 22, 31, 41, 54, 117), Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p. 16), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p.: 24), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p.: 168), zarejestrowano przede wszystkim charakterystyczne fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne. Znamienny jest fakt częstego współwystępowania na tych samych stanowiskach zabytków kultury malickiej z materiałami wcześniej istniejącej kultury ceramiki wstęgowej rytej (np. Rzeszów ul. Leśna stan. 24 - l.p.: 24; Rzeszów stan. 31 - l.p.: 31; Rzeszów - Załęże stan. 117 - l.p.: 117; Zwiężczyca - Folwark stan. 3 - l.p.: 168). Na ślady kultury malickiej natrafiono także podczas prac archeologicznych prowadzonych na Rynku.

Kultura lubelsko - wołyńska (kultura ceramiki biało malowanej) powstała wskutek przekształceń w środowisku kultury malickiej, spowodowanych migracjami z pld. i wsch. (początek ok. 4500 do 3500 p.n.e.). Naczynia zdobione ornamentem malowanym białą farbą. Na terenie Polski pld. - wsch. stanowiska tej kultury nie są zbyt liczne. Odnaleziono jedno stanowisko: Zwiężczyca - Folwark. Są to przede wszystkim fragmenty naczyń, a także narzędzia krzemienne i kamienne.

Kultura pucharów lejkowatych (ok. 4500 do 3000/2900 p.n.e.). Kultura kończyła proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Charakterystyczne są naczynia w formie pucharów oraz amfor o wysokim poziomie technologicznym. Z obszaru Rzeszowa zabytki związane z tą kulturą znane są z 4 stanowisk, na których

zarejestrowano głównie fragmenty oraz wióry krzemienne czy narzędzia (tzw. drapacze): Rzeszów stan. 31, 55 (l.p.: 31, 55), Rzeszów - Załęże stan. 116 (l.p.: 116) oraz Słocina stan. 4 (l.p.: 165).

Kultura ceramiki sznurowej (ok. 3100/3000 do ok. 2000 p. n.e.) - od specyficznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisków sznura. Bardzo charakterystyczne są również topory kamienne oraz siekierki. Z obszaru miasta znane są dwa stanowiska: Rzeszów stan. 100 (l.p.: 100) oraz Słocina stan. 1 (l.p.: 164). W pierwszym przypadku na brzegu Wisłoka znaleziony został toporek kamienny. Obecnie stanowisko nie istnieje. W Słocinie znaleziono gładzoną siekierkę z krzemienia pasiastego.

- Epoka brązu [22]

W ogólnym zakresie kultury i życia codziennego kontynuowano osiągnięcia neolitu, szczególnie w zakresie produkcji żywności, natomiast pojawiła się umiejętność pozyskania brązu.

Kultura mierzanowicka (ok. 2300 do 1600 p.n.e.), rolniczo - pasterska. Zabytki to przedmioty z brązu lub miedzi, także z krzemienia oraz paciorki fajansowe. Naczynia zdobione były ornamentem w postaci odciskanego sznura oraz elementami plastycznymi. Z obszaru Rzeszowa znane są 4 stanowiska: Rzeszów stan. 31, 54-55, 88-89 (l.p.: 31, 54-55, 88-89). Odkryte zabytki to przede wszystkim fragmenty naczyń oraz narzędzia krzemienne. Dodatkowo zarejestrowano 2 znaleziska luźne, które również można wiązać z kulturą mierzanowicką (Rzeszów stan. 5 - l.p. 5; Zwiężczyca stan. 13 (l.p.: 178).

Kultura trzciniecka (1600 do ok. 1400 p. Chr.). Ludność tej kultury prowadziła wielokierunkową gospodarkę, co wiązało się m.in. z wykorzystaniem terenów uprzednio niepreferowanych. Zabytki kultury trzcinieckiej to głównie naczynia w typie waz z daszkowatymi brzegami oraz ornamentem w postaci żeberek, a także wyroby brązowe (np. szpile). Z tą jednostką kulturową można wiązać jedynie 3 stanowiska, zabytki to prawie wyłącznie ceramika naczyniowa: Rzeszów stan. 4-34, 88-89 (l.p.: 4-34, 88-89) oraz Rzeszów -Załęże stan. 117 (l.p.: 117).

Kultura łużycka, z której nastaniem widoczna jest intensyfikacja osadnictwa. W młodszej i późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza Polskę pld. - wsch. zamieszkiwała ludność tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej. Okres jej istnienia przypadał na późny okres epoki brązu i wczesną epokę żelaza (1300/1200 do ok. 400 p.n.e.). Charakterystyczne dla niej było grzebanie zmarłych na dużych, płaskich cmentarzyskach po wcześniejszym skremowaniu zwłok (tzw. pola popielnicowe). W znaleziskach częste są naczynia w typie garnków, waz oraz kubków, o chropowatych powierzchniach, zdobione ornamentyką plastyczną oraz przedmioty z brązu (narzędzia, broń, ozdoby), później również żelazne. Na terenie Rzeszowa zlokalizowano 18 stanowisk kultury łużyckiej: Budziwój stan. 5-7, 9-10 (l.p.: 157-159, 161-162), Rzeszów- Przybyszówka stan. 122-123 (l.p.: 122-123), Rzeszów stan. 3, 26, 31, 41, 54, 70, 74, 76, 78, 90 (l.p.: 3, 26, 31, 41, 54, 70, 74, 76, 78, 90), Rzeszów - Zwiężczyca stan. 11 (l.p.: 11), które istniały w późnej epoce brązu. Zabytki jakie zostały odkryte to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń (m.in. z dziurką pod wylewem oraz talerze - placki), a także grot brązowy (Rzeszów stan. 10 - l.p.: 10).

- Epoka żelaza [22]

Kultura łużycka - zewidencjonowano 4 stanowiska, które wiązać można z okresem halsztackim (wczesna epoka żelaza): Rzeszów stan. 2, 25, 54 (l.p.: 2, 25, 54), Rzeszów - Zalesie stan. 94 (l.p.: 94) oraz 6 stanowisk datowanych na przełom epoki brązu oraz epoki żelaza: Rzeszów stan. 12, 21 (l.p.: 12, 21), Rzeszów - Zalesie

stan. 95 (l.p.: 95), Rzeszów - Załęże stan. 117 (l.p.: 117), Rzeszów - Wilkowyja stan. 96 (l.p.: 96), Zwiężczyca-Folwark stan. 3 (l.p.: 168).

Kultura pomorska (ok. 600/500 i 500 p. Chr.), współistniejąca z kulturą łużycką, której osadnictwo mogło przetrwać nawet do okresu lateńskiego (ostatnie wieki p.n.e.). Model życia ludności wiązał się z pasterstwem. Ceramika zdobiona była wyświecaniem powierzchni naczyń, stosowaniem ornamentyki rytej i stempelkowej. W znaleziskach występują przedmioty żelazne (narzędzia, ozdoby) oraz szklane (paciorki). Z kulturą pomorską można wiązać stanowisko Rzeszów „Skalka” stan. 25 (l.p.: 25), na którym odkryto materiał ceramiczny charakterystyczny dla tej jednostki kulturowej a także paciorek szklany. Podobne paciorki są typowymi zabytkami dla końca okresu halsztackiego oraz początku okresu lateńskiego.

Kultura lateńska, łączona z Celtami, trwała w przeciągu ostatnich czterech wieków p.n.e. Nastąpił wówczas przełom związany ze zdobyczami cywilizacyjnymi w dziedzinie rolnictwa i rzemiosła. Powszechnie stosowano m.in. pług, piłę czy młotek. Pojawiły się także naczynia wykonywane na kole z charakterystyczną domieszką grafitu. Z obszaru Rzeszowa znany jest tylko jeden zabytek, który możemy wiązać z kulturą lateńską a mianowicie miecz żelazny, znaleziony w korycie Wisłoka, odkryty na stanowisku Rzeszów stan. 12 (l.p.: 12). Obecnie stanowisko nie istnieje.

Kultura przeworska, okres wpływów rzymskich. W ciągu czterech pierwszych wieków n.e. Charakterystyczne dla niej zabytki to naczynia lepiące ręcznie, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby, głównie zapinki. Z obrębu miasta pochodzi 51 stanowisk: Budziwój stan. 2-4, 8, 10 (l.p.: 154-156, 160, 162), Rzeszów stan. 1-4, 12, 21, 26-27, 35-36, 38, 40-41, 50, 52-53, 55, 57-59, 62-64, 85, 88-89 (l.p.: 1-4, 12, 21, 26-27, 35-36, 38, 40-41, 50, 52-53, 55, 57-59, 62-64, 85, 88-89), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p.: 24), Rzeszów „Skalka” stan. 25 (l.p.: 25), Rzeszów - Przybyszówka stan. 121, 130-132, 134-135 (l.p.: 121, 130-132, 134-135), Rzeszów - Wilkowyja stan. 92, 96, 104-105 (l.p.: 92, 96, 104-105), Rzeszów - Zalesie stan. 93, 98, 108, 113 (l.p.: 93, 98, 108, 113), Rzeszów - Załęże stan. 116, 145 (l.p.: 116, 145), Zwiężczyca stan. 6, 10 (l.p.: 171, 175), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p.: 168). Zabytki odkryte na stanowiskach to głównie charakterystyczne fragmenty naczyń, także grot żelazny (Rzeszów stan. 21 - l.p.: 21) oraz 2 fragmenty terra sigillata (naczynia importowane z obszaru Imperium Rzymskiego), znalezione w Rzeszowie stan. 2 (l.p.: 2).

7 stanowisk: Rzeszów - Biała stan. 119-120 (l.p.: 119-120), Rzeszów stan. 31-32, 37, 68-69 (l.p.: 31-32, 37, 68-69), Zwiężczyca stan. 1 (l.p.: 166), ze względu na występowanie charakterystycznego materiału zabytkowego (ceramiki toczonej na kole garncarskim), może być ściślej datowanych na późny okres rzymski (od 2 poł. II w. n. e. do poł. IV w. n. e.).

Na szczególną uwagę zasługuje stanowisko Rzeszów - Pobitno stan. 10 (l.p.: 10), gdzie odkryty został skarb monet oraz Rzeszów - Załęże stan. 148 (l.p.: 148), gdzie również znaleziono monety, przede wszystkim denary z I - II w. n.e. Niestety skarb z Rzeszowa - Pobitno stan. 10 (l.p.: 10) zaginął. Są też widoczne ślady penetracji w postaci pojedynczych monet. Podczas budowy drogi odkryto brązową monetę Maksymiana Herkulesa (286-305, 307-310) w Zwiężczyce stan. 1 (l.p.: 166). W Rzeszowie przy ul. Dąbrowskiego (stan. 13 - l.p.: 13) znaleziono w 1930 r. brązową monetę Probusa (276-282). Obydwa znaleziska pochodzą z późnego okresu rzymskiego. Według notatek znajdujących się w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie, w bliżej nieokreślonym miejscu na terenie Rzeszowa miano również znaleźć złoty solid Walentyniana (364-375). Moneta zaginęła.

Innym wartym szczególnej uwagi stanowiskiem jest Rzeszów - Zalesie stan. 93 (l.p.: 93), gdzie odkryto grób ciałopalny kultury przeworskiej, w postaci popielnicy ze spalonymi kośćmi oraz wyposażeniem w postaci umby, ostrogi, noża i fragmentu zapinki. Stanowisko to jest domniemanym cmentarzyskiem z okresu rzymskiego co ze względu na bardzo rzadkie występowanie tego typu cmentarzysk na obszarze województwa podkarpackiego zasługuje na wyjątkową uwagę. Ze względu na swoją lokalizację jest szczególnie zagrożone zniszczeniem z powodu postępującej tam zabudowy mieszkaniowej. Stanowisko to zostało wpisane do rejestru zabytków pod nr A-473. Drugim stanowiskiem, które zostało wpisane do rejestru zabytków jest Zwięczyca stan. 10 (l.p.: 175).

- Okres wczesnego średniowiecza [22]

W okresie od 2 poł. IV w. n.e. do końca V w. miały miejsce ruchy ludnościowe, określane jako wędrówki ludów. Na skutek przemieszczeń ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Miało to miejsce na początku VI w. Na ten czas datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII. Charakterystyczne dla tego okresu zabytki to przede wszystkim naczynia garmkowate lepiące ręcznie (później również obtaczane), zdobione linią falistą, znakami garncarskimi na dnach, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie oraz narzędzia żelazne (nożyce, noże, sierpy), broń (topory). Z obszaru miasta Rzeszów znanych jest 35 stanowisk: Rzeszów stan. 2, 7-8, 26, 40-41, 45-48, 51, 60, 71, 73, 75, 79, 81-82, 87, 91, 102, 104, 107 (l.p.: 2, 7-8, 26, 40-41, 45-48, 51, 60, 71, 73, 75, 79, 81-82, 87, 91, 102, 104, 107), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p.: 24), Rzeszów - Zalesie stan. 94, 98, 113 (l.p.: 94, 98, 113), Rzeszów - Słocina stan. 137-140 (l.p. 137-140), Rzeszów - Załęże stan. 115, 151 (l.p.: 115, 151), Zwięczyca - Stawki stan. 7 (l.p.: 171), Zwięczyca stan. 9 (l.p.: 174). Bardzo ogólnie na okres średniowiecza datuje się znaleziska z Rzeszowa - Wilkowyi stan. 92 (l.p. 92) oraz Zwięczycy stan. 12 (l.p.: 177). Natomiast bardziej szczegółowo można datować zabytki z następujących stanowisk: Rzeszów - Przybyszówka stan. 128 (l.p.: 128), Rzeszów - Załęże stan. 115 (l.p.: 115), które pochodzą prawdopodobnie z IX - X w. Na VII - IX w. ustalona została chronologia dla materiałów pozyskanych podczas badań wykopaliskowych na stanowisku Rzeszów stan. 68-69 (l.p. 68-69). Prawdopodobnie na przedział VII - XII w. można ustalić chronologię zabytków z Rzeszowa stan. 3 (l.p.: 3), na VII - IX datowane są materiały z Rzeszowa stan. 19 (l.p.: 19), natomiast ze Zwięczycy - Folwark stan. 3 (l.p.: 168) na VIII - X w. Z kolei zabytki ze stanowisk: Rzeszów - Zalesie stan. 108-110 (l.p.: 108-110) oraz Rzeszów - Zalesie stan. 112 (l.p.: 112) posiadają chronologię XII - XIII a także XIII w.

Osadnictwo wczesnośredniowieczne z obszaru Rzeszowa charakteryzowało się otwartą zabudową, wśród której dominowały ziemianki i półziemianki. W Budziwoju zlokalizowane jest domniemane cmentarzysko tatarskie - stan. 1 (l.p.: 153), datowane na okres średniowieczny bez większych podstaw. Ze względu na znaczne walory poznawcze stanowisko Rzeszów stan. 19 (l.p.: 19), zostało wpisane do rejestru zabytków (A-896).

Na obszarze obecnego miasta istniały we wczesnym średniowieczu ośrodki osadnicze, które dały początek późniejszym wsiom Staromieście, Ruska Wieś, Staroniwa, Pobitno i Załęże. Pojedyncze stanowiska archeologiczne oraz ich koncentracje w obrębie tych miejscowości można interpretować, jako załączki późniejszych wsi. Najwyraźniej widać to na przykładzie stanowiska Rzeszów stan. 3, które pokrywa się z zasięgiem późniejszej Ruskiej Wsi. Zespół stanowisk zlokalizowanych na lewym brzegu rzeki Przyrwy może być załączkiem średniowiecznego Staromieścia.

- Późne średniowiecze [22]

W XIV - XV w., kiedy to Rzeszów był już właściwie miastem lokacyjnym, w jego obecnych granicach istniało szereg stanowisk archeologicznych: istniało szereg stanowisk archeologicznych. Są to: Rzeszów stan. 30, 54-55, 68-69, 72, 101, 103-106, 108-109 (l.p.: 30, 54-55, 68-69, 72, 101, 103-106, 108-109), Rzeszów-Przybyszówka stan. 128-129 (l.p.: 128-129), Rzeszów - Załęże stan. 146 (l.p.: 146). Zabytki pozyskane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim ceramika (garnki, misy oraz dzbany).

Stanowiska archeologiczne stanowią część gminnej ewidencji zabytków, dla których opracowano karty adresowe zabytków nieruchomych. Obecnie w wykazie gminnej ewidencji zabytków znajduje się 184 stanowiska archeologiczne.

5.2.6. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne odgrywa istotną rolę w jednoczeniu i określaniu kulturowej tożsamości grup społecznych. Odzwierciedla jej oczekiwania, które są wyrażane m.in. w formie języka, literatury, muzyki, tańca, obyczajów, ubioru.

Do dziedzictwa niematerialnego miasta zaliczyć można m.in. gwarę rzeszowską czy tradycyjny strój rzeszowiaków. Zaprezentowane wyliczenie z założenia nie jest wyczerpujące i nie wskazuje zbyt wielu konkretnych zjawisk. Taka postawa wynika z braku identyfikacji zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz grup społecznych potencjalnie zainteresowanych programowym jego zabezpieczaniem.

Gwara [22]

Rzeszów leży na terenie obszaru dialektalnego określanego przez badaczy jako południowa część Pogranicza wschodniego młodszego, inaczej Małopolski wschodniej późniejszej, która obejmuje pld. - wsch. część Kotliny Sandomierskiej, Pogórze Dynowskie i Przemyskie oraz Bieszczady. Gwary tego rejonu wchodzi one w skład większego obszaru gwarowego, określanego jako „poddialekt południowo - wschodni”.

Po II wojnie światowej, w wyniku przesiedleń ludności i napływu nowych mieszkańców z różnych obszarów Polski, skład ludnościowy tych terenów zmienił się, co przyczyniło się do modyfikacji i unifikacji tutejszego języka, znacznie szybciej postępującej w środowiskach miejskich, w których język zbliżony jest do normy ogólnopolskiej.

Pierwszym procesem, występującym w rzeszowskiej gwarze, jest zamiana spółgłosek c, s, z, dz na cz, sz, ż, dż. Zauważalna jest także wymowa e i o zbliżona do i/y i u, np. mieiszkali = mieszkali, rzeymyk = rzemyk. Zdarza się też słyszeć asynchroniczną wymowę spółgłosek wargowych miękkich (p, b, f w, ś, ź, ć, ch, dź, m, n, l, j, k, g): pjec = piec, w pjecu = w piecu, bjeda = bieda, mjeli = mieli, mniasto = miasto.

Notuje się również miękką wymowę l, np. nalieżał = należał, sklieipowy = sklepowy, tyl'ko = tylko, Wiel'kanuc = Wielkanoc, kluski = kluski, mlieczna = mleczna. Typowa dla gwary rzeszowskiej jest wymowa chi zamiast chy, np. muchi = muchy, chiba = chyba, chitry = chytry. Często też mamy do czynienia z uproszczeniami słów, w których występuje trz, drz, np. wyczymał = wytrzymał, trzeba = czeba.

Występują również uproszczenia grup spółgłoskowych, polegające w najprostszym tłumaczeniu na skrócaniu słów. Takie zjawisko możemy dostrzec w mowie potocznej wskutek tempa oraz mniejszej staranności w mówieniu, np. zmar = zmarł, barsz = barszcz. Ostatnim „kruczkiem” wymowy jest tendencja do zastępowania

spółgłoski k w grupie kt przez ch, np. chtoś = ktoś, chtóry = który. Dodajmy, że są to jedynie wybrane przypadki, jakie możemy zaobserwować w naszej rodzimej gwarze.

Nie należy jednak pominąć kolejnego, dość kluczowego aspektu w przypadku gwary rzeszowskiej, a mianowicie zapożyczeń z języka ukraińskiego, to m.in. czeremcha, czeresznia = czereśnia, durny = głupi, taskać = nieść coś z wysiłkiem. Funkcjonuje też kilka zapożyczeń z języka niemieckiego, wynika to z wpływów za czasów zaboru austriackiego, np. bratrura = piekarnik, fajny = udany, ładny, nachkastlik = szafka nocna.

O łączności tych terenów z kresami pld. wsch. świadczy duża liczba wyrazów wspólnych z językiem Lwowa i okolic, np. bynajmniej = przynajmniej, mytka = szmatka do mycia naczyń, naładować = przygotować, wykrzykniki: ta dzie, ta joj, ta co.

Strój rzeszowiaków

Strój rzeszowski – strój ludowy używany przez grupę etnograficzną Rzeszowiaków.

Strój damski

Dziewczęta w XIX wieku spletały włosy w warkocze i przystrajały je kwiatkami i wstążkami. Po ślubie młode panny czepiono i nakładano „chamelkę”, tj. krążek trzciny na który zakładano chustkę lub czepiec. Chustki na głowach nosiły zarówno panny jak i mężatki. Chustki te noszone były zarówno koło domu lub też na polu, a przez mężatki i do kościoła. Mogły być one zarówno lniane, konopne lub bawełniane wszystkie o kształcie kwadratu. „Mała chustka” była wykonana z bawełnianego płótna, zdobiona była białym lub czerwono-granatowym haftem, a brzegi obrabiano w ząbki. Koszule damskie w białe roślinne hafty płaskie lub dziurkowane, oraz czerwono-niebieskie o motywach roślinnych rozpowszechniły się pod koniec XIX wieku. Rękaw koszuli sięgał dłoni i był do góry marszczony na dole wszyty w haftowany mankiet. Spódnice szyto pierwotnie z białego płótna, ale również noszono spódnice wełniane, w przeróżnych kolorach od bardzo jasnych do najciemniejszych. Mogły być one „gładkie” lub w kwiaty. Do końca XIX wieku a nawet na początku XX wieku zachowały się tak zwane „spódnice materialne” jedwabne, w jednym kolorze. Zapaski podobnie jak i spódnice ulegały różnym zmianom. Na przełomie XIX i XX wieku zapaski wykonywano z płótna i ozdabiano je haftem, bardzo bogatym, dziurkowanym i płaskim, nicią białą albo czerwona i niebieską. Gorsety noszone pod koniec XIX wieku szyte były z aksamitu, sznurowane lub zapinane na haftki z małymi zachodzącymi na siebie tackami. Początkowo wykonywano go głównie z czarnej tkaniny, ale także z granatowej i bordowej. Na początku gorsety zdobiono skromnie naszywanymi wzdłuż krawędzi i brzegów metalowym sznureczkiem i rzędami srebrnych cekinów. Z czasem zaczęto używać cekinów wielokolorowych, a haftowane nimi motywy stały się duże. Ponadto w modę wszedł haft koralikowy, a dodatkowo pomiędzy te ornamenty wplatano jeszcze wielobarwny haft płaski. Katanka to kaftan kobiecy. Szyto go, w zależności od pory roku, z różnych tkanin wełnianych i bawełnianych z licznymi haftami atlasowymi i angielskimi. W XX wieku szyto katanki z aksamitu. Brzegi pliski, rękawów i dół zdobiono ząbkami, układanymi z kolorowych wstążek. Zamiast wstążek aksamitnych i koralików stosowano płaski haft z kolorowego jedwabiu.

Strój męski

Na głowie mężczyźni nosili zarówno na co dzień jak i od święta słomiany kapelusz szyty z plecionki zrobionej z niedojrzałych źdźbeł żytnich. Innym rodzajem nakrycia głowy był tzw. kapelusz „makowy” – czarny filcowy,

podobnego kształtu jak słomkowy. Krawędź „kani” miał podwiniętą ku górze. Główka kapelusza ozdobiona była aksamitką z licznymi ozdobami i sznurkiem. Pod koniec XIX wieku wykształciła się specjalna koszula świąteczna. Płat tylny koszuli był marszczony, natomiast płat przedni był zdobiony częściowo „dziurczastym”, a częściowo pełnym haftem białym. Kołnierzyk szeroki na 3 cm, a rękawy koszuli były długie i szerokie. Spodnie zwane „sukienieki” szyte były z niebieskiego sukna, w różnych odcieniach. Spodnie te zdobione były „oblamówkami” czyli podłużnymi aplikacjami z czerwonego sukna zdobionymi różnokolorowym jedwabiem. Kamizela – kamizola bez rękawów była najczęściej z tego samego sukna co spodnie. Na froncie kamizelki, w zależności od miejscowej mody przyszywano guziki (do czterech rzędów) i niezależnie od nich biegły rzędami „kwiateczki” z krótko strzyżonej włóczki. Po bokach kamizelki, na wysokości bioder, były kieszenie przykrywane „kłapkami” wyciętymi w trzy płytsze lub głębsze zęby. Wierzchnim ubiorem męskim „była” sukmana, brązowa, szyta z grubego bardzo sztywnego płótna. Sukmany te zdobione były sznurkami kręconymi z kolorowej włóczki. Sukmana ze „sznurkami” zdobiona była szlakiem złożonym z 4 równoległych sznurków, żółtych lub białych. Szlak ten biegł wzdłuż kołnierzyka i spadał wzdłuż rozcięcia na przodzie, po obu stronach aż do pasa. Między równoległymi sznurkami z tego samego materiału układane były gęste zygzaki. W poprzek ornamentu począwszy od dołu przyszyte były po trzy włóczkowe kutasiki.

Pas rzeszowski to kolejny element tego stroju, który był noszony na koszuli lub sukmanie. Był on długi i wąski, zakończony na jednym końcu żelazną sprzączką. Wykonany był on z białej grubej skóry szerokości ok. 5 cm. Sposobem zdobienia podzielony był pas na dwie części: opasającą i zwisającą. Część opasająca była podzielona na odcinku przy pomocy mosiężnych „koluch”, które je łączyły, a od nich zwisały mosiężne łańcuszki. Opasająca część pasa, na długości ok. 90 cm ozdobiona była trzema szeregami drobnych warkoczyków z zielonego safianu. Między owymi warkoczami nabijano po dwa rzędy przylegających do siebie mosiężnych „pereł”. Zwisająca część zdobiona była wyłącznie stemplem, kółkami i gwiazdkami.

Obrzędowość i wierzenia

Badania nad kulturą ludową Rzeszowszczyzny prowadzi Muzeum Etnograficzne im. F. Kotuli posiadające jedną ze znaczniejszych kolekcji dotyczących kultury ludowej. Oprócz eksponatów muzealnych przechowuje duży zasób udokumentowanej spuścizny szeroko rozumianej kultury ludowej w postaci materiałów z prac terenowych: wywiadów w formie tekstowej i nagrań, rysunków, fotografii, nagrań fonicznych i wideo dokumentujących ludową obrzędowość. Muzeum gromadzi także dokumenty dotyczące historii wsi. Wyodrębniony zbiór stanowi spuścizna po Franciszku Kotuli. Jak wskazują publikowane materiały tematyka rzeszowskiej kultury ludowej jest tak obszerna, że ramy niniejszego opracowania pozwolą jedynie na ogólnikowe jej przedstawienie.

Większość obrzędów ludowych, podobnie jak w całym kraju, związana jest z kalendarzem obrzędowym i następującymi po sobie świętami kościelnymi czy zmianami pór roku.

5.3. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony

Pomnik historii

Uznanie za Pomnik Historii jest jedną z czterech ustawowo określonych form ochrony zabytków. Za Pomnik Historii uznaje się zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnym znaczeniu i wartości dla kultury. Rangę Pomnika Historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia, na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na terenie Rzeszowa brak jest tej prawnej formy ochrony.

Rejestr zabytków nieruchomych

Rejestr zabytków zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków (Art.8). Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji WKZ wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być też wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku (Art. 9. ust.2).

Według stanu na koniec roku 2020 w rejestrze zabytków znajduje się około 200 obiektów z terenu miasta, które obejmują pojedyncze obiekty, zespoły obiektów oraz tzw. wpisy obszarowe obejmujące m.in. układy urbanistyczne. Na terenie Rzeszowa występuje ponadto 10 wpisów do rejestru zabytków archeologicznych.

Park kulturowy

Park kulturowy to następna forma ochrony zabytków, wprowadzona na mocy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Park kulturowy powołuje mocą uchwały rada miejska, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Utworzenie parku kulturowego ma na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (Art. 16. Ust. 1 i 16. Ust. 5). Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego umożliwiającą zachowanie wyjątkowych wartości historyczno-kulturowych w powiązaniu z ochroną środowiska naturalnego.

Na terenie Rzeszowa nie utworzono dotychczas żadnego parku kulturowego.

Ochrona ustalona w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

Prawną formą ochrony zabytków, której stanowienie należy do kompetencji gminy są ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Nowo tworzone i zmiany mpzp podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Dodatkowo w trakcie procedury uzyskania ww. decyzji prowadzone są ustalenia z wojewódzkim konserwatorem zabytków w celu ochrony form opieki nad zabytkami na terenie miasta Rzeszowa.

5.4. Zabytki z terenu miasta Rzeszowa wpisane do Gminnej Ewidencji Zabytków

Ewidencja zabytków, w brzmieniu w/w Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2021 poz. 710 z późn. zm.), art. 21, jest podstawą dla sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Ewidencja zabytków jest uporządkowanym zbiorem opracowań, wykonywanym wg jednolitych wzorców, stanowiącym podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków prowadzi Generalny Konserwator Zabytków. Wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Natomiast gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) danej gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków miasta Rzeszowa przyjęta została Zarządzeniem Nr VII/168/2015 Prezydenta Miasta Rzeszowa z dnia 24 kwietnia 2015 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków i jest na bieżąco aktualizowana Zarządzeniami Prezydenta.

Według stanu na 1.01.2021 r. w gminnej ewidencji zabytków zlokalizowanych jest 1203 zabytków nieruchomych. Podział obiektów w gminnej ewidencji zabytków ze względu na pełnione funkcje:

- 6 układów urbanistycznych,
- 41 obiektów pełniących funkcje sakralne,
- 993 nieruchomości (głównie domy i kamienice),
- 19 pozycji pełniących funkcję parków i cmentarzy,
- 47 obiektów kolejowych,
- 97 kapliczek.

W gminnej ewidencji zabytków ujęto także 184 stanowiska archeologiczne.

Spis obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków miasta Rzeszowa dostępny jest na stronie internetowej Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Rzeszowa i jest poddawany bieżącej aktualizacji.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

Dla potrzeb lepszej diagnozy stanu istniejącego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w celu sformułowania priorytetów działań władz samorządowych opracowano analizę SWOT słabych i mocnych stron miasta Rzeszowa, a także szans i zagrożeń.

Mocne strony:

- 1) Bogaty zasób zabytków miasta, w tym wpisanych do rejestru zabytków
- 2) Bogaty zasób zabytków ruchomych zgromadzonych głównie w obiektach sakralnych
- 3) Opracowana i na bieżąco aktualizowana Gminna Ewidencja Zabytków
- 4) Zwiększanie powierzchni miasta i tym samym zasobu zabytków na terenie Rzeszowa
- 5) Szczegółowo rozpoznana historia miasta
- 6) Prowadzone badania archeologiczne w ostatnich latach
- 7) Cenne odkrycia związane z historią Rzeszowa dokonane w latach 2016-2020 w związku z prowadzonymi pracami archeologicznymi
- 8) Dobry stan zabytków będących własnością miasta
- 9) Zadbany zespół staromiejski o zachowanym historycznym rozplanowaniu i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi
- 10) Istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości oraz położenie w obszarze o znacznych walorach środowiska kulturowego (d. cerkiew, dwie synagogi i kirkut)
- 11) Bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach (głównie Muzeum Okręgowe, Muzeum Etnograficzne, Muzeum Diecezjalne)
- 12) Charakterystyczne muzea (Muzeum Dobranocek, Muzeum Mleczarstwa, Muzeum Techniki i Militariów)
- 13) Zachowane zabytkowe zespoły zieleni
- 14) Systematycznie prowadzone prace konserwatorskie obiektów sakralnych, działania związane z rewaloryzacją parków czy konserwacją zabytkowych nagrobków
- 15) Prowadzone prace nad udostępnieniem dla zwiedzających Podziemnej Trasy Turystycznej „Rzeszowskie piwnice”
- 16) System nagradzania dobrych praktyk - Program Poprawy Estetyki Miasta Rzeszowa
- 17) Uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju miasta oraz w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania miasta
- 18) Organizowanie imprez kulturalnych; mających na celu promocję miasta
- 19) Dobre sprawowanie opieki i ochrony nad historycznym zasobem zabytkowym przez Samorząd Miasta
- 20) Realizacja licznych działań kulturalnych w ramach funkcjonowania miejskich jednostek kultury: Estrady Rzeszowskiej, Rzeszowskiego Domu Kultury, Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa, Muzeum Dobranocek ze zbiorów Wojciecha Jamy, Biura Wystaw Artystycznych czy Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Rzeszowie
- 21) Walory przyrodnicze (w tym obszary chronione) wpływające na atrakcyjność miasta
- 22) Dziedzictwo niematerialne związane z m.in. gwarą rzeszowską, czy strojem rzeszowskim

- 23) Korzystne warunki rozwoju turystyki m.in. ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe oraz położenie przy trasie A4, w niedalekiej odległości od lotniska Jasionka
- 24) Miejsca pamięci historycznej na terenie miasta
- 25) Przejrzysta prezentacja zasobów turystycznych miasta na stronie internetowej Urzędu Miasta Rzeszowa

Słabe strony:

- 1) Rozwój budownictwa mieszkalnego dewaloryzujący historyczne układy przestrzenne
- 2) Istniejące elementy dysharmonizujące zabudowę w historycznym centrum miasta (m.in. pawilony, bloki)
- 3) Wtórnie wykonane ciągi komunikacyjne w historycznym centrum miasta, nie nawiązujące do pierwotnych założeń
- 4) Nieprawidłowe modernizacje obiektów zabytkowych (prowadzone często bez wymaganych zezwoleń) powodujące czasem bezpowrotną utratę wartości historycznych i kulturowych
- 5) Zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków
- 6) Brak pełnego pokrycia miasta miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego
- 7) Część zabytkowych zespołów przekształcona, z elementami nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami
- 8) Zły stan niektórych obiektów wpisanych do rejestru zabytków (głównie założeń dworskich)
- 9) Zanik architektury drewnianej
- 10) Zły stan techniczny części kapliczek i krzyży przydrożnych oraz prowadzenie działań remontowych powodujących zatracenie ich pierwotnej struktury
- 11) Brak objęcia ochroną rejestrową wielu cennych nagrobków na cmentarzach z terenu Rzeszowa – zagrożenie nieodwracalną degradacją
- 12) Brak objęcia ochroną rejestrową wielu cennych zabytków nieruchomych z terenu miasta
- 13) Brak odpowiedniego wyeksponowania i oznaczenia wielu cennych zabytków z terenu miasta
- 14) Niewystarczające wykorzystanie przez miasto dóbr kultury dla rozwoju turystyki
- 15) Niewykorzystany potencjał miasta związany z jego bogatą historią
- 16) Występowanie agresywnej reklamy (na zabytkowych obiektach i w historycznych obszarach)

Szanse:

- 1) Zwiększenie środków budżetowych miasta na działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami
- 2) Udostępnienie na cele kulturalne Zamku Lubomirskich
- 3) Zwiększenie atrakcyjności turystycznej dzięki nowym, tematycznym szlakom turystycznym
- 4) Odpowiednie wyeksponowanie historycznych elementów przestrzeni miejskiej m.in. pl. Ofiar Getta
- 5) Przyjęcie Uchwały Krajobrazowej
- 6) Działania związane z opracowaniem nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz aktualizacja istniejących pod kątem ochrony obiektów i obszarów dziedzictwa kulturalnego
- 7) Systematyczna aktualizacja wszystkich dokumentów strategicznych i planistycznych pod kątem ochrony dziedzictwa kulturowego
- 8) Zwiększenie zasobu zabytków z terenu Rzeszowa ujętych w Rejestrze Zabytków Województwa Podkarpackiego

- 9) Poszerzenia obszaru ochrony centralnej części Miasta
- 10) Kontynuacja badań archeologicznych miasta wraz kolejnymi odkryciami związanymi z historią Rzeszowa
- 11) Pozyskiwanie wsparcia finansowego z wielu źródeł (w tym unijnych) na prace konserwatorskie zabytków
- 12) Wykorzystanie nowoczesnych narzędzi komunikacji (Internet, bazy informacji turystycznej) dla popularyzacji walorów przyrodniczych, krajobrazowych i zasobów dziedzictwa kulturowego miasta
- 13) Szersza promocja walorów kulturowych i przyrodniczych miasta, przyciągająca turystów (m.in. poprzez wydawanie nowych publikacji, albumów)
- 14) Wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne
- 15) Wykorzystanie wielokulturowości i wielowyznaniowości miasta pod kątem rozwoju turystyki
- 16) Opracowanie i aktualizacja dokumentów strategicznych, które przyczynią się do poprawy warunków życia ludności i stanu dziedzictwa kulturowego
- 17) Pozyskiwanie przez miasto nowych terenów/obiektów zabytkowych z terenu Rzeszowa i ich odpowiednia ochrona
- 18) Wyposażenie zabytków rejestrowych w tablice informacyjne z kodami QR
- 19) Współpraca transgraniczna

Zagrożenia:

- 1) Niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarze miasta wkraczający w historyczny układ urbanistyczny i układy ruralistyczne
- 2) Degradacja zabytkowych cmentarzy, parków
- 3) Brak podejmowania działań mających na celu objęcie ochroną ścisłą cennych obiektów z terenu miasta
- 4) Wzmożony ruch samochodowy w ścisłym zabytkowym centrum miasta
- 5) Wzrost atrakcyjności turystycznej innych regionów kraju powodujący odpływ turystów
- 6) Konkurencja pobliskich ośrodków miejskich tj. Łańcuta, Jarosławia i Przemyśla w obsłudze ruchu turystycznego, a także w imprezach kulturalnych
- 7) Degradacja stanowisk archeologicznych
- 8) Zagrożenie nadmierną komercjalizacją zabytków bez równoczesnego zachowania ich charakteru
- 9) Zanik wrażliwości na regionalne wartości zabytkowe w budownictwie prywatnym i publicznym
- 10) Zacieranie walorów historycznych obiektów zabytkowych przez przypadkowe, a często i bezprawne przebudowy i modernizacje powodujące ich dewaloryzację
- 11) Zanik lokalnych tradycji dawnych wsi przyłączanych do miasta Rzeszowa
- 12) Brak kompleksowej i spójnej polityki ochrony krajobrazu kulturowego na poszczególnych szczeblach administracji – słabe zarządzanie
- 13) Założenie wyższości rozwoju inwestycyjnego miasta ponad dziedzictwo kulturowe, w tym presja urbanistyczna

7. Założenia programowe – cele, priorytety, kierunki działań i zadania

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024 jest dokumentem strategicznym wytyczającym kierunki i zasady polityki ochrony dziedzictwa kulturowego.

Określone w programie priorytety oraz kierunki działań wynikają z:

- ustawowo określonych celów, jakim służyć powinny programy opieki nad zabytkami (ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 87, ust.2),
- dokumentów strategicznych i planistycznych z terenu miasta,
- wniosków wynikających z analizy SWOT stanu i ochrony dziedzictwa kulturowego miasta,
- analiz i ocen zasobu dziedzictwa kulturowego miasta i jego stanu zachowania,
- z wyznaczonych kierunków polityki krajowej oraz regionalnej.

PRIORYTET I Ochrona dziedzictwa kulturowego dla zachowania jego wartości

Kierunek działań I: Prawna ochrona zabytków miasta Rzeszowa

- Opracowanie Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Rzeszowa z uwzględnieniem danych i postulatów dotyczących ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego.
- Aktualizacja Studium wartości kulturowych miasta Rzeszowa.
- Uwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz innych aktach planistycznych ochrony obiektów i obszarów zabytkowych, w tym stanowisk archeologicznych, dziedzictwa kulturowego oraz stref ochrony konserwatorskiej wskazanej w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Rzeszowa.
- Sporządzanie i uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi oraz historycznych układów przestrzennych.
- Sporządzenie i uchwalenie uchwały ustalającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane.
- Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków (gez):
 - prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych,
 - bieżąca aktualizacja gez,
 - typowanie zabytków proponowanych do włączenia do gez,
 - opracowywanie nowych kart adresowych zabytków,
 - stworzenie i udostępnienie danych dotyczących gez w Geoportalu Miasta Rzeszowa.

Kierunek działań II: Rozszerzenie zasobu i zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego miasta, układu urbanistycznego i układów ruralistycznych na terenie miasta.

- Wspieranie i podejmowanie działań zmierzających do poszerzenia obszaru ochrony centralnej części Miasta.

- Wspieranie przez samorząd Miasta dalszej konsekwentnej rewaloryzacji zespołu zabytkowego Śródmieścia Rzeszowa.
- W dalszej perspektywie w historycznym centrum miasta dążenie do wymiany istniejącej dysharmonizującej zabudowy na nową dostosowaną gabarytami, bryłą i jakością architektury.
- Rewaloryzacja głównych deptaków miejskich wraz z przeprowadzeniem niezbędnych badań archeologicznych (ul. Grunwaldzka, ul. Mickiewicza).
- Dążenie do przywrócenia dla historycznych dróg, jak również ciągów pieszych szlachetnych nawierzchni podkreślających zabytkowy charakter tych ulic (wykonanych np. z kostki lub płyt kamiennych).
- Dążenie do ograniczania ruchu kołowego w historycznym centrum miasta.

Kierunek działań III: Zahamowanie procesu degradacji obiektów zabytkowych i poprawa ich stanu zachowania.

- Wspieranie inicjatyw oraz podejmowanie działań zmierzających do wpisania do rejestru zabytków obiektów posiadających wartości architektoniczne, historyczne lub artystyczne, które dotychczas nie figurują w rejestrze.
- Uwzględnienie w działaniach inwestycyjnych realizowanych przez Gminę prawidłowego zagospodarowania otoczenia zabytkowych obiektów.
- Nawiązywanie w nowych realizacjach do lokalnych tradycji kształtowania zabudowy - poszanowanie i kultywowanie we współczesnych realizacjach lokalnych tradycji budowlanych na obszarach dawnych wsi.
- Opracowywanie dokumentacji projektowych na prace budowlane, remontowe i konserwatorskie przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, będących własnością Gminy Miasto Rzeszów, zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi. W pierwszej kolejności należy wykonać prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach znajdujących się w złym stanie, a prezentujących znaczne wartości zabytkowe lub historyczne i walory architektoniczne.
- Rewaloryzacja zabytkowych parków:
 - Park w zespole dworsko-parkowym w Słocinie,
 - Park w zespole dworsko-parkowym w Staromieściu,
 - Park w zespole dworsko-parkowym na Zalesiu,
 - Park im. Inwalidów Wojennych.
- Wykonywanie bieżących prac budowlanych, remontowych i konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, będących własnością Gminy Miasto Rzeszów.
- Zapobieganie pogarszaniu stanu zachowania zabytkowej zabudowy miasta - podejmowanie przez samorząd inicjatyw zachęcających właścicieli obiektów zabytkowych do przeprowadzania prac konserwatorsko-remontowych, z uwzględnieniem zachowania formy, bryły, wystroju elewacji i wnętrz klatek schodowych, detalu, stolarki okiennej i drzwiowej obiektów wpisanych do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków, jak również dbałością o otoczenie zabytku (ochrona historycznych ogrodzeń i małej architektury).

Kierunek działań IV: Poprawa stanu zachowania zabytkowych obiektów, zespołów i historycznych obszarów poprzez usprawnienie systemu finansowania/dofinansowania

- Przygotowanie i wdrożenie nowych zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach z terenu Rzeszowa, niestanowiących własności Gminy Miasto Rzeszów.
- W przypadku inwestycji miejskich na terenach stref ochrony konserwatorskiej i/lub występowania stanowisk archeologicznych zabezpieczenie środków finansowych na ratownicze badania archeologiczne oraz nadzór archeologiczny.
- Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami m.in. poprzez pozyskiwanie środków zewnętrznych na działania konserwatorsko-remontowe przy obiektach zabytkowych.

Kierunek działań V: Opieka nad zabytkami ruchomymi.

- Wykonywanie corocznie bieżących prac konserwatorskich przy nagrobkach na zabytkowych cmentarzach.
- Wykonywanie corocznie prac konserwatorskich przy zabytkowych kapliczkach stanowiących własność Gminy Miasto Rzeszów lub znajdujących się w jej zarządzie.
- Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną polegającą na wpisie do rejestru zabytków ruchomych najcenniejszych nagrobków znajdujących się na Starym Cmentarzu oraz cmentarzach: w Pobitnie, Staromieściu, Słocinie, Przybyszówce, Zalesiu.

PRIORYTET II: Odpowiednie wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego

Kierunek działań I: Prezentacja dziedzictwa kulturowego miasta

- Wsparcie prac dotyczących konserwacji i digitalizacji historycznych fotografii, w tym pochodzących z warsztatu Edwarda Janusza, bardzo ważnych dla spuścizny historycznej miasta.
- Dofinansowanie zakupów eksponatów muzealnych dla muzeów z terenu miasta.
- Przeprowadzenie akcji znakowania zabytków, celem zapewnienia zabytkom rozpoznawalności i ochrony prawnej oraz promocji lokalnego zasobu zabytkowego.
- Wytypowanie obiektów i miejsc do opracowania tematycznych szlaków dziedzictwa, np. szlaku zabytkowych kapliczek, szlaku architektury i sztuki socrealizmu czy szlaku architektury modernistycznej.
- Dokumentacja i popularyzacja historii miasta poprzez prezentację historycznych cmentarzy, np.:
 - utworzenie internetowej bazy zawierającej dane na temat historii nekropolii, wybitnych osób na niej pochowanych, informacje o artystach tworzących nagrobki, fotografie oraz dokumentację prac konserwatorskich,
 - utworzenie lapidarium z elementów zabytkowych nagrobków,
 - wykonanie na zabytkowych cmentarzach ujednoliconych tablic informacyjnych, zawierających krótką historię, prezentację i lokalizację najciekawszych nagrobków.
- Wprowadzenie w przestrzeń pl. Ofiar Getta czytelnej wizualnie informacji o historii tego miejsca.
- Udostępnienie dla zwiedzających Podziemnej Trasy Turystycznej „Rzeszowskie piwnice”.

Kierunek działań II: Promocja dziedzictwa kulturowego oraz działania edukacyjne

- Wspieranie inicjatyw zmierzających do upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym miasta, np. w postaci publikacji przewodnikowych, popularnonaukowych i albumowych.
- Współpraca z organizacjami pozarządowymi w zakresie realizacji przez nie zadań publicznych z zakresu ochrony zabytków, opieki nad zabytkami oraz promocji lokalnego zasobu zabytkowego.
- Aktywne włączanie się miasta i prowadzonych przezeń instytucji kultury w coroczne obchody Europejskich Dni Dziedzictwa, pozwalające na szerokie propagowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i zapewniające organizowanym imprezom reklamę na terenie całego województwa za pośrednictwem plakatów z programem obchodów oraz regionalnych mediów.
- Organizacja wydarzeń kulturalnych:
 - XIX Światowy Festiwal Polonijnych Zespołów Folklorystycznych,
 - Święto Paniagi,
 - koncerty okolicznościowe na dziedzińcu Zamku Lubomirskich,
 - eventy i imprezy okolicznościowe w przestrzeni Rynku w Rzeszowie.
- Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
- Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej.
- Upamiętnianie i utrwalanie w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia, ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z miastem (Leopold Lis-Kula, Jan Towarnicki, Józef Szajna) itp. poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości i kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji itp.
- Popularyzowanie historii oraz kultywowanie lokalnych tradycji dawnych wsi (obecnych osiedli), włączanych w granice Rzeszowa po II wojnie światowej.
- Używanie i stosowanie (także w stosunku do nieistniejących miejscowości) historycznych nazw miejscowych - przysiółków, historycznych nazw itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie promujących lokalną historię i lokalne tradycje.
- Zintegrowanie działań promocyjnych władz Rzeszowa w zakresie turystyki z działaniami władz samorządu wojewódzkiego, samorządów gmin ościennych, ze szczególnym uwzględnieniem gmin Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego oraz powiatu jako naturalnych partnerów, np. poprzez stworzenie szlaków atrakcji turystycznych miasta i regionu.
- Prowadzenie strony internetowej poświęconej zabytkom miasta.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

Zadania określone w *Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024* będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- 1) prawnych – wynikających z przepisów ustawowych, obejmujących między innymi uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stref ochrony konserwatorskiej, budowę parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- 2) finansowych – obejmujących między innymi finansowanie prac konserwatorskich, remontowych i archeologicznych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy lub znajdujących się w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, wsparcie finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych, w zależności od możliwości finansowych gminy;
- 3) koordynacji – obejmujących między innymi realizację zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w dokumentach strategicznych województwa i gminy, współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- 4) społecznych – obejmujących między innymi działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- 5) kontrolnych – obejmujących między innymi aktualizację gminnej ewidencji zabytków.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021-2024 po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Miasta, w celu przyjęcia go Uchwałą. Program został opracowany na okres czterech lat i stanowi dokument uzupełniający w stosunku do innych dokumentów planistycznych i aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Prezydent będzie sporządzał sprawozdania z realizacji zadań programu i przedstawiał je Radzie Miasta.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji programu, uwzględniająca:

- 1) ilość wykonanych zadań przyjętych do realizacji;
- 2) efektywność wykonania zadań;
- 3) wartość finansową zrealizowanych zadań;
- 4) zakres współpracy z osobami i jednostkami odpowiedzialnymi za zabytki.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady, które zawiera Rozdział 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2021 poz. 710 z późn. zm.). Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Dotacje udzielane przez ministra i wojewódzkich konserwatorów zabytków mogą być przeznaczane na szereg działań przy zabytkowych obiektach wpisanych do rejestru zabytków, niezbędnych dla zachowania i poprawy stanu technicznego oraz substancji zabytkowej obiektu. Do katalogu prac i działań należą: techniczne i konserwatorskie ekspertyzy, konserwatorskie lub architektoniczne badania i dokumentacje, opracowania programów prac konserwatorskich, projekty budowlane, zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, stabilizacja konstrukcyjna części składowych zabytku lub ich częściowe odtworzenie, odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności; uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej, zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej [23].

Dodatkowo dotacje na działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków mogą być udzielane przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty województwa) na zasadach określonych w podjętej przez dany organ uchwale.

Zgodnie z nowelizacją ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o zabytków i opiece nad zabytkami, utworzony został Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków – państwowy fundusz celowy. Głównymi wpływami Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są administracyjne kary pieniężne nakładane w wypadkach, które dotychczas stanowiły wykroczenia. Są to środki z administracyjnych kar, które nakładane mogą być w ściśle określonych przypadkach. Karom pieniężnym podlegać mogą osoby, które bez uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (lub niezgodnie z zakresem określonym w pozwoleniu wojewódzkiego konserwatora zabytków) wykonują np.: prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, roboty budowlane w otoczeniu zabytku; prowadzą badania konserwatorskie archeologiczne lub architektoniczne przy zabytku wpisanym do rejestru. Kary pieniężne, nakładane są przez organy ochrony zabytków.

Wpływami do Funduszu mogą też być zasądzenia przez sąd w sprawach przestępstw zniszczenia lub uszkodzenia zabytku. Środki, zgromadzone na koncie Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w pierwszej kolejności przeznaczane są na ratowanie zabytków zagrożonych lub zniszczonych.

Najważniejsze potencjalne źródła dofinansowania działań i zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dla Miasta Rzeszowa w latach 2021-2024 przedstawiono w poniższej tabeli. Zaznaczyć należy, iż są to wybrane źródła możliwości pozyskania dofinansowania.

Tabela 2. Wybór możliwości pozyskania dofinansowania działań ujętych w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Miasta Rzeszowa na lata 2021 – 2024.

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	– Ochrona zabytków Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Kluczowe dla realizacji celów programu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. W ramach programu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą rekonstrukcję. Duży nacisk kładziony jest na dofinansowanie prac przy obiektach najbardziej zagrożonych oraz zabytkach najcenniejszych – wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznanych za Pomniki Historii oraz tych, posiadających wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Istotnym celem programu jest również zwrócenie uwagi na obiekty, mające szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego – zarówno w kontekście ogólnoswiatowym, jak lokalnym, gdzie pełnią ważną rolę nośnika historii i tradycji. Istotnym celem programu jest poprawa stanu instytucji kultury mieszczących się w zabytkowych siedzibach, których remonty ze względu na intensywność użytkowania są szczególnie potrzebne. O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie. – Ochrona zabytków archeologicznych Strategicznym celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Zadaniem programu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także opracowanie i publikacja ich wyników. W obu grupach zadań na wsparcie mogą liczyć przede wszystkim projekty, które zakładają

	prorowadzenie badań na obszarach (lub w dziedzinach) niewystarczająco rozpoznanych lub upowszechnionych, promujących nowe kierunki badawcze, a także opracowanie i publikację wyników badań archeologicznych, zwłaszcza zakończonych przed 2010 r. O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury, państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne uczelnie akademickie, niepubliczne uczelnie akademickie, podmioty prowadzące działalność gospodarczą. – Kultura Ludowa i tradycyjna Strategicznym celem programu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnopolskim (oraz narodowym), które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich. Dofinansowywane będą przedsięwzięcia związane ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych ich elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych. Szczególny nacisk w programie zostaje położony na projekty kompleksowe, integrujące zarówno nadawców – twórców depozytariuszy i nosicieli treści kultury wywodzących się ze społeczności lokalnych i regionalnych oraz profesjonalistów i znawców w swoich dziedzinach, jak i odbiorców (indywidualnych i zbiorowych). Istotne jest rejestrowanie, dokumentowanie i archiwizowanie materialnych i niematerialnych przejawów kultur tradycyjnych; tworzenie odpowiednich metod i narzędzi służących ich ochronie i upowszechnianiu; wypracowywanie i dzielenie się dobrymi praktykami oraz nawiązywanie interdyscyplinarnych i międzyśrodowiskowych kontaktów; wykorzystywanie wszelkich form i sposobów promocji podejmowanych działań, w tym tworzenie ogólnodostępnych repozytoriów związanych z zasobami kultur tradycyjnych i ich transformacjami. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury (z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego); organizacje pozarządowe; podmioty prowadzące działalność gospodarczą: kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne. – Wspieranie działań muzealnych
--	---

	Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury – z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne. – Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju Strategicznym celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. Program ma za zadanie stworzenie możliwości sprzyjających otoczeniu tych miejsc stałą i stabilną opieką, polegającą w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania miejsca pamięci oraz wydarzeń i osób z nim związanych; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy miejscu pamięci; zabezpieczenia i utrzymania miejsca pamięci oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z miejsca pamięci w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości i autentyzmu; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o miejscu pamięci oraz jego znaczeniu dla historii, dziedzictwa i tożsamości narodowej. – Kultura dostępna Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efektów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno - mentalnym i kompetencyjnym ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać się mogą m.in. następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; jednostki samorządu terytorialnego wyłącznie jako organy prowadzące publiczne szkoły artystyczne, w przypadku szkół nieprowadzących samodzielnej księgowości; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, podmioty prowadzące działalność gospodarczą [21].
--	--

Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków	Środki Podkarpackiego Konserwatora Zabytków przeznaczone są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie województwa podkarpackiego. Podmioty uprawnione do złożenia wniosku o udzielenie dotacji: Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie. Szczegółowe informacje dotyczące terminów składania wniosków; wyszczególnienie rodzaju dokumentacji, prac oraz materiałów, na które może zostać udzielona dotacja; wnioski oraz niezbędne dokumenty, które należy złożyć w celu ubiegania się o dotację dostępne są na stronie internetowej: https://wuozprzemysl.pl/do-pobrania/dotacje-2021.html
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny	Powołany Fundusz Kościelny udziela dotacji na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w szczególności dotyczących: remontów dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszania i odgrzybiania, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny
Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnoprawnych	Dotacje w ramach działalności funduszu udzielane są na m.in. likwidację barier architektonicznych (w tym, także w obiektach zabytkowych) w myśl projektu Dostępna przestrzeń. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% wartości dla podmiotu, który nie jest przedsiębiorcą oraz do 30% wartości dla przedsiębiorcy.
Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027 będzie programem dwufunduszowym obejmującym następujące osie priorytetowe: OP I. Konkurencyjna i cyfrowa gospodarka (EFRR),

	OP II. Energia i środowisko (EFRR), OP III. Mobilność i łączność (EFRR), OP IV. Infrastruktura bliżej ludzi (EFRR), OP V. Rozwój zrównoważony terytorialnie (EFRR), OP VI. Kapitał ludzki gotowy do zmian (EFS+). W ramach osi priorytetowej V możliwe będzie uzyskanie wsparcia finansowego na działania związane z ochroną dziedzictwa kulturalnego.
Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027	W lipcu 2021 roku rozpoczęły się konsultacje społeczne założeń programu na lata 2021-2027. Wyznaczono Priorytet VII: Kultura, w ramach którego określono cel szczegółowy 4.6: Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych Wsparciem w ramach określonego priorytetu zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie będą mogły ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

11. Realizacja i finansowanie przez miasto Rzeszów z zakresu ochrony zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki, wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego, dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd miejski powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest miasto Rzeszów;
- kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze miasta Rzeszowa.

Miasto jako właściciel obiektów zabytkowych, ujętych w gminnej ewidencji zabytków oraz wpisanych do rejestru zabytków, jest ustawowo zobligowane do opieki nad tymi obiektami, utrzymywania ich w dobrym stanie

technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych miasto powinno dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

Miasto planuje wspierać finansowo prace konserwatorskie i remonty zabytków w latach obowiązywania Gminnego programu opieki nad zabytkami. W budżecie gminy zabezpieczone są co roku środki przeznaczone na zabytki, co jest uzależnione od potrzeb i możliwości budżetowych gminy.

Zgodnie z art. 81 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 roku dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa w trybie i na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

W myśl powyższych przepisów Gmina Miasto Rzeszów przyjęła Uchwałę Nr XLVIII/1046/2017 Rady Miasta Rzeszowa z dn. 29 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad udzielenia dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze Gminy Miasto Rzeszów, zmieniona Uchwałą Nr XL/838/2020 z dnia 15 grudnia 2020 r. Rady Miasta Rzeszowa zmieniającą uchwałę w sprawie zasad udzielenia dotacji celowej z budżetu Miasta Rzeszowa na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze Gminy Miasto Rzeszów.

Zaleca się, aby finansowe wsparcie gminy w latach 2021-2024 przy zadaniach z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego, w miarę możliwości, z każdym kolejnym rokiem systematycznie wzrastało do pewnego, stałego poziomu finansowania (np. procentowego udziału w corocznie uchwalanym budżecie). Pozwoli to potencjalnym beneficjentom na zaplanowanie inwestycji w perspektywie kilkuletniej (np. gdy w ciągu jednego roku nie jest możliwe zakończenie prac). Kolejnym rozwiązaniem polepszającym stan zachowania lokalnych zabytków jest występowanie gminy w roli partnera przy projektach unijnych lub ministerialnych, w których beneficjenci (właściciele zabytków) często nie są w stanie zapewnić wymaganego wkładu własnego.

Spis tabel

TABELA 1. REJESTR ZABYTEKÓW RUCHOMYCH Z TERENU MIASTA RZESZOWA (ŹRÓDŁO: WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTEKÓW Z SIEDZIBĄ W PRZEMYSŁU. DELEGATURA W RZESZOWIE).....	75
TABELA 2. WYBÓR MOŻLIWOŚCI POZYSKANIA DOFINANSOWANIA DZIAŁAŃ UJĘTYCH W GMINNYM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTEKAMI DLA MIASTA RZESZOWA NA LATA 2021 – 2024.....	100

Spis fotografii

FOTOGRAFIA 1. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. STANISŁAWA I ŚW. WOJCIECHA [1].	37
FOTOGRAFIA 2. KLASZTOR I KOŚCIÓŁ OO. BERNARDYNÓW PW. WNIEBOWZIĘCIA NMP [2].	38
FOTOGRAFIA 3. ZESPÓŁ KOŚCIELNO - KLASZTORYNY OO. PIJARÓW [3].	39
FOTOGRAFIA 4. WIDOK NA KOŚCIÓŁ OO. REFORMATÓW PW. NARODZENIA PANNY MARII [4].	39
FOTOGRAFIA 5. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. ŚW. TRÓJCY [5].	40
FOTOGRAFIA 6. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PARAF. PW. CHRYSTUSA KRÓLA [6].	40
FOTOGRAFIA 7. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. ŚW. JÓZEFA [7].	41
FOTOGRAFIA 8. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MARCINA I ŚW. ROCHA [8].	41
FOTOGRAFIA 9. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. MATKI BOŻEJ ŚNIEŻNEJ [4].	42
FOTOGRAFIA 10. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MIKOŁAJA [9].	42
FOTOGRAFIA 11. WIDOK NA KAPLICĘ MYŚLIWSKĄ PW. ŚW. HUBERTA [10].	43
FOTOGRAFIA 12. WIDOK NA CERKIEW GRECKOKATOLICKA OB. KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI PW. WNIEBOWZIĘCIA NMP [11].	43
FOTOGRAFIA 13. WIDOK NA SYNAGOGĘ STAROMIEJSKĄ [12].	44
FOTOGRAFIA 14. WIDOK NA ZAMEK LUBOMIRSKICH [13].	45
FOTOGRAFIA 15. WIDOK NA PAŁAC LETNI LUBOMIRSKICH [14].	46
FOTOGRAFIA 16. WIDOK NA DWOREK PIĄTKOWSKIEGO [15].	46
FOTOGRAFIA 17. WIDOK NA DWOREK SKRZYŃSKICH [16].	47
FOTOGRAFIA 18. WIDOK NA PAŁACYK BURGALLERA [4].	47
FOTOGRAFIA 19. WIDOK NA DWOREK KARPIŃSKIEGO [17].	47
FOTOGRAFIA 20. WIDOK NA PAŁAC JĘDRZEJOWICZÓW [18].	48
FOTOGRAFIA 21. WIDOK NA DWOREK WŁADYSŁAWA JĘDRZEJOWICZA [4].	48
FOTOGRAFIA 22. WIDOK NA DWÓR W ZESPOLE DWORSKO – PARKOWO – FOLWARCZNYM [4].	49
FOTOGRAFIA 23. WIDOK NA DWÓR PRZY UL. ĆWIKLIŃSKIEJ 1 [4].	49
FOTOGRAFIA 24. WIDOK NA RATUSZ W RZESZOWIE [19].	50
FOTOGRAFIA 25. WIDOK NA BUDYNEK WOJEWÓDZKIEJ I MIEJSKIEJ BIBLIOTEKI PUBLICZNEJ [20]. ..	51
FOTOGRAFIA 26. WIDOK NA TEATR IM. WANDY SIEMASZKOWEJ UL. SOKOŁA 9 [19].	51
FOTOGRAFIA 27. WIDOK NA DOM KULTURY WSK [19].	55

Bibliografia

Źródła fotografii/autorzy fotografii umieszczonych w dokumencie:

- [1] <http://4tour.pl/rzeszow/ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82-farny-pw-%C5%9Bw-stanis%C5%82awa-i-%C5%9Bw-wojciecha>
- [2] https://pl.wikipedia.org/wiki/Bazylika_Wniebowzi%C4%99cia_Naj%C5%9Bwi%C4%99tszej_Maryi_Panny_w_Rzeszowie#/media/Plik:PLPK_Rzesz%C3%B3w,_bazylika_Wniebowzi%C4%99cia_Naj%C5%9Bwi%C4%99tszej_Marii_Panny_2017-08-30--19-57-14-001.jpg
- [3] <https://www.erzeszow.pl/print/516/7350/13228> fot. Tadeusz Poźniak
- [4] Fotografia pozyskana z „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2017-2020”.
- [5] fot. Jarosław Góralczyk
- [6] <https://chrystuskrol.rzeszow.pl/>
- [7] <http://www.parafia-jozef.rzeszow.opoka.org.pl/>
- [8] <https://diecezja.rzeszow.pl/parafie/rzeszow-sw-rocha/>
- [9] <https://diecezja.rzeszow.pl/parafie/rzeszow-sw-mikolaja/>
- [10] fot. B. Szczupaj
- [11] fot. T. Poźniak
- [12] https://pl.wikipedia.org/wiki/Synagoga_Staromiejska_w_Rzeszowie#/media/Plik:Rzesz%C3%B3w_Synagoga_Staromiejska.jpg
- [13] fot. A. Hardt
- [14] fot. J. Chaba
- [15] https://pl.wikipedia.org/wiki/Dw%C3%B3r_Franciszka_Pi%C4%85tkowskiego_w_Rzeszowie#/media/Plik:Pi%C4%85tkowski's_Mansion.jpg
- [16] fot. L. Lachowicz
- [17] <http://www.dioblina.eu/photo/176430/dworek-biskupi-rzeszow>
- [18] <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P8070149.JPG>
- [19] fot. P. Cholewa
- [20] fot. A. Sapeta

Źródła pozyskanych danych:

[21] <https://www.gov.pl/web/kulturasport/programy-mkidn-2021>

[22] Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa na lata 2017 – 2020. Autor: mART Marta Danielska.
Data: Listopad 2017 r.

[23] nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/finansowanie-opieki-nad-zabytkami/

[24] samorzad.nid.pl/baza_wiedzy/ochrona-a-opieka-nad-zabytkami-formy-ochrony/

[25] <https://wuozprzemysl.pl/pomniki-historii.html>